

XIX–XX. századi magyar történelmi kultuszok

XIX–XX. századi
magyar történelmi kultuszok

A kötet anyagát összeállította, szerkesztette
Kincses Katalin Mária

Line Design
Budapest 2024

A kiadvány megjelenését támogatta

Nemzeti
Kulturális
Alap

VERITAS

Történetkutató Intézet és Levéltár

A szerkesztő munkatársa és a mutatókat készítette
Kocsis Annamária

Az angol nyelvű összefoglalókat Varjú László,
a német nyelvűeket Kékesi Katalin fordította.

A borítón: A Szent István emlékév megnyitó ünnepsége
a Parlament előtt, a Kossuth Lajos téren 1938. május 30-án.
(Forrás: Fortepan / Ebner)

© Szerzők, 2024

© Line Design Kft., 2024

ISBN 978-963-480-045-3

A kötetet gondozta: Line Design Kft.
Felelős kiadó: Gyenis Ildikó

TARTALOM

Kincses Katalin Mária: A magyar történelmi személyiségek XIX–XX. századi kultusza vizsgálatának perspektívája és első eredményei	7
Hermann Róbert: Kossuth Lajos imája a kápolnai csatatéren	37
Lajtai László: „Kezében volt a hatalom; de magának semmit sem tartott meg belőle.” Deák Ferenc kultusza és a dualizmus kori népiskolák történelemtankönyvei	69
Kovács Kálmán: Az 1906–1907. évi református Bocskai-ünnepségekhez vezető út (1856–1906)	100
Kincses Katalin Mária: A Rákóczi-kultusz és annak látványos epizódja: a szoborkultusz főbb vonásai a XX. század első két évtizedében	123
Hollósi Gábor: A Horthy-korszak emléktörvényei	141
Anka László: Apponyi Albert kultuszának harmadik felvonása: a 85. születésnap	175
Ligeti Dávid: Idősebb és ifjabb Andrassy Gyula a magyar történelmi emlékezetben	200
Ujváry Gábor: Az elutasítástól a dicsőítésig. Klebelsberg Kuno megítéléséről	220
Drócsa Izabella: „A Komintern hőse.” Rákosi Mátyás személyi kultuszának gyökerei a Rákosi–Vági-perben	244
Bertalan Péter: Somogyországtól a miniszteri székig. – A mezőgazdasági hatalom csúcán	288
Válogatott ajánló bibliográfia a XIX–XX. századi magyar történelmi kultuszok tanulmányozásához	331
Személynevek mutatója	343
Földrajzi nevek mutatója	355

LAJTAI L. LÁSZLÓ

„KEZÉBEN VOLT A HATALOM;
DE MAGÁNAK
SEMMIT SEM TARTOTT MEG BELŐLE”

Deák Ferenc kultusza
és a dualizmus kori népiskolák történelemtankönyvei

A kortárs Deák-kultusz megjelenési formái és kronológiája

A Deák-kultusz tulajdonképpen már Deák Ferenc életében létező, a kortársak számára köztudomású jelenség volt. Ráadásul, mint azt az alábbiakban több vonatkozásban is dokumentálni igyekszem, jóval azelőtt kezdetét vette, hogy Deák nevét a történelmi emlékezetben leginkább rögzítő osztrák–magyar kiegyezés maga létrejött volna. Deák Ferenc személye körül ugyanis már a reformkorban tetten érhetőek voltak markánsan kultuszképző elemek. Közülük ehelyütt csak azokra az 1840-es évek legnevesebb, illetve részben mára már kevésbé ismert költői (Vörösmarty, Bajza, Garai János és Császár Ferenc) tollából a Nemzeti Kör kezdeményezésére születő költeményekre utalnék, amelyek kifejezetten egy Deák előtti főhajtásnak szánt (ám végül nyomtatásba nem került) díszalbum számára íródtak.¹ A kérdéssel foglalkozó irodalomtörténészek megállapítása szerint a Deákról életében születő versek szerzőit egyfelől a szoros barátság vagy személyes ismeretség motiválta, másfelől róla eleve sokkal kevesebb irodalmi alkotás született, mint a nála jóval regényesebb életutat bejáró kortársairól (gondolva mindenekelőtt Széchenyire, Kossuthra vagy Petőfire), aminek magyarázatát mindenekelőtt Deák személyes és politikai habitusában vélük megtalálni. E megállapítás mindenestre nemcsak a kortárs, de a post mortem író Deák-témájú művekre is igaznak tűnik. Egyértelműen Deák halála jelentette ugyanis a személye köré fonódó *irodalmi* kultuszeremtés vonatkozásban – ha nem is minőségi, hanem mennyiségi értelemben vett – zenit, amelynek legerősebb ösztönzője kétségtávol a néhai tiszteleti és igazgatósági tagja előtt (is) méltóképp fejet hajtani törekvő Magyar Tudományos Akadémia által kiírt – többtucat alkotással záruló, ám maradandó értéket kevésbé eredményező – ódaköltői pályázat volt,²

^{*} A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A szerző a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Molnár Tamás Kutatóintézetének tudományos munkatársa.

¹ NÉMETH 2004. Vörösmarty, Garay és Bajza versét (az első kettő más Deák-tárgyú költeményével együtt) lásd: *Deák-album*, 1876. 15–16. Vö. továbbá: VÉGHÉLYI 2003. 60–61. A versek születésének apropóját adó 1845-ös Deák-lakomáról részletesebben és a reformkori Deák-kultusról általában lásd: VELKEY 2004. 19–82., különösen: 29–32.

² DEÁK 2004a.

s amelyet követően azután többé-kevésbé el is apadt a személyét megidéző irodalmi alkotások folyama.³

Ugyanerre az időszakra, tehát még a kiegyezés megkötése *előtti* esztendőkre datálható a Deák névvel máig legszorosabban egybefonódó epitheton ornans születése is: már Vörösmarty fentebb nevesítetlenül említett versének (*Deák Ferenczhez. Emléklap*, 1845) egyik sora „a bölcsek legbölcsebbike”-ként utalt alakjára.⁴ E szókép ugyan még több lépésnyire volt a később maradandóan rögzülő „haza bölcse” szerkezetétől, ám talán már annak előképeként valószínűsíthető. Az utóbbi keletkezési ideje ráadásul szintén arról tanúskodik, hogy a Deák-kultusz kibontakozása jócskán megelőzte a kiegyezés megkötését, következésképp attól függetlenül is értelmezhető, még ha a rákövetkező korszakalkotó és sorsfordító politikai aktus *utólag* és máig hatóan nyilvánvalóan „kitakarta” és tartósan felülírta a hosszabb távú történelmi emlékezetben. A neves művelődéstörténész-anekdotalgyűjtő Tóth Béla – miközben Vörösmarty reformkori versét figyelmen kívül hagyja – filológiaiilag közelebbi verziókat regisztrálva az 1850-es évekből („a legbölcsebb magyar”, „hazánk legnagyobb bölcse”) valamivel 1861 utánra datálta a klasszikus alakváltozat születését,⁵ ami tehát 1867 előtt *igazolhatóan* létezett már.⁶ Erősen valószínűsíthető, hogy a Deák-kultusz egyik legkorábbi forradalom utáni kezdeményezője/átértelmezője az a Tóth Lőrinc volt, aki – az idő tájt Deák egyik fő bizalmasaként és egykori miniszteri titkáráként –, ahogy Tóth Béla is idézi, nemcsak az 1850-es évek közepén aposztrofálta Deákot „hazánk legnagyobb bölcse”-ként,⁷ de már az évtized elején íródott életrajzaiban is akként jellemezte, mint aki „a legjobb magyar diplomata ’s politikus” és „hazánk... classicus műveltségü ’s jellemü Aristidje”,⁸ illetve „fajunk első státusférfia, parlamenti embere s Aristidje”, sőt mint „második Mózes”, valamint

³ A szintjén barátjának számító Arany János (többször elkezdett) nevesítetlenül is nyilvánvalóan róla szóló verse (*A jó öreg úrról*) sem véletlenül maradt vélhetően töredékben. Vö. NÉMETH 2004. 140. Arany és Deák barátságáról és sokszálú szellemi rokonságáról bővebben lásd: IMRE 2003.

⁴ Személyét illetően a *bölcs* jelző – a „fáradhatatlan”, a „szilárd” és „fedhetetlen” kíséretében – mindenesetre már az 1839–40-es pozsonyi diétán részt vevő követtársai, a főrendek és az országgyűlési ifjak közös Deák előtti főhajtásaként készítettett díszalbum köszöntőszövegében is megjelenik. Vö. KÖRMÖCZI 1992. 284.

⁵ TÓTH 1895. 105. Műve második javított és bővített kiadásában pedig – Eötvös Károly alapján – Bizay Mihály személyében véli beazonosíthatónak a klasszikussá vált epitheton ornans kiötlőjét. Vö. TÓTH 1901. 106–107. Tekintettel arra, hogy Bizay, a „nemzet bárója” évtizedeken át (az akkor még) Zala megyéhez tartozó Balatonfüred mintegy „eleven reklámja” (tulajdonképp a reformkori kőszínház közönségszervezője) volt, ezért plauzibilisnek tűnik Eötvös állítása (Utazás a Balaton körül. XXI. közlemény. *Egyetértés* 1899. szeptember 14. 1.), hogy Bizay hozta divatba az addigi „Zala bölcse” helyett. Feltételezésem szerint az állandósult jelzői szerkezet végleges alakváltozatának létrejöttét mindenesetre segíthette még az előkép „Zala bölcse” azonos szótagszám-hosszúsága és a szintagmák első szavának hangtani összecsengése is (ti. Zala – Haza). Bizayhoz lásd: BALÁZS 2001. 147.

⁶ Vö. DEÁK 2004. 936. A klasszikussá váló állandósult jelzőre ráadásul önálló műcímként is van már példa addigra: TATÁR 1866a.; TATÁR 1866b.

⁷ *Vasárnapi Újság*, 1854. december 24. 389.

⁸ UKIT II. 336.

„tagadhatlanul legjobb magyar politicus, kinek jóslatai mathematicai pontossággal teljeseznek”.⁹

Bizonyos mértékig a Deákról szóló illetve vele kapcsolatos irodalmi alkotásokhoz hasonló tendenciák detektálhatók korabeli életrajzai vonatkozásában is. Ugyan már életében is jelentek meg róla hosszabb-rövidebb biográfiák, ráadásul e regiszterben idegen nyelveken is (németül, angolul, franciául és olaszul),¹⁰ a legtöbb Deák-életrajz (és természetesen megemlékezés) halála évében, majd születésének századik évfordulóján látott napvilágot, mégpedig zömmel kommemoratív célzattal.¹¹ Közlebbi említést érdemel az assmanni értelemben vett kommunikatív emlékezet¹² Deák-kultuszának külföldi recepciója, ami a Deák államférfiúi jelentőségét a külföldi közvélemény számára bemutatni szándékozó írások utalásaival jól érzékeltethető. A neves belga közgazdász és társadalomtudós, Émile de Lavaley viszonylag hosszabb lélegzetű életrajzában például Deák jellemének és politikusi habitusának világtörténeti összehasonlításban is megmutatkozó páratlanságát hangsúlyozta,¹³ csakúgy mint a magyarbarát amerikai filantróp, Charles Loring Brace, aki hasonlóképp „a jelenkor egyik legbölcsebb és legtisztább államférfia”-ként értékelte őt rövid a *New York Times*ban megjelent publicisztikájában.¹⁴ A legmesszebb pedig az a francia író-zsurnaliszta ment, aki egy rövid bemutatkozás erejéig találkozáván Deákkal ugyan csupán meglehetősen felszínes képet alkothattott róla (eleve tolmács útján értekeztek, mert Deák csak németül tudott), mindazonáltal már Franciaországból azzal az értesüléssel felvértezve érkezett Pestre, hogy majdani beszélgetőpartnere „az ország igazi uralkodója”, sőt „annál is több: a magyarok Krisztusa”.¹⁵ E korai, még kortárs Deák-életrajzok másik figyelmet érdemlő jellegzetessége Deák alakjának „nemzetköziesítése”, „klassziczizálása”, sőt – a magyar közeg vonatkozásában atipikusként jellemzése által – szimbolikusan más nemzetek körébe számítása.

⁹ TÓTH 1851. 29, 37, 46.

¹⁰ Amíg a Deák életében megjelent német és olasz nyelvű életrajzok hazai szerzők írásai illetve fordítások voltak (németül Tóth Lőrinc, Reisinger Ferenc József, Kertbeny Károly Mária, Herczeghy Mór és Medve Imre, olaszul pedig Gresits Gyula tollából), az angol és francia nyelvű biográfiákat/beszámolókat külföldiek jegyezték.

¹¹ Az eddigi legteljesebb Deák-bibliográfia halála évéből (1876-ból) 205, születése centenáriumán (1903-ból) pedig 145 tételt tart számon. Vö. HERNÁDI 1992.

¹² „A kommunikatív emlékezet a közelmúltra vonatkozó emlékeket öleli fel. Olyan emlékekről van szó, amelyekben az ember a kortársaival osztozik... Az emlékezetnek ez a válfaja történetileg tapad a csoporthoz; az idők során keletkezik, és idővel – pontosabban hordozóival – elenyészik. Ha megtestesítői kihalnak, újabb nemzedéki emlékezetnek adja át a helyét.” ASSMANN 2004. 51.

¹³ LAVELEY 1868. 39–40. Laveley saját bevallása szerint két publikált német életrajzon (a Tóth Lőrinc- és Kertbeny-félén) kívül még Zichy Antal hozzá eljuttatott kéziratot jegyzeteire támaszkodott. Az igényes francia nyelvű biográfia nem sokkal később önálló kiadványként is napvilágot látott kommentált magyar fordításban. Vö. LAVELEY 1869.

¹⁴ Deák. *New York Times* September 30 1874. 4. Magyarul szemlézve lásd: *Budapesti Közlöny*, 1874. október 21. 1939. A kortárs európai háborúk egyik brit tudósítója, aki egyúttal katonatiszt és hadügyi szakíró is volt, pedig „Európa legjelentősebb politikusai és jogtudósai” közé sorolta Deákot. Vö. WYATT 1871. 135.

¹⁵ „...il est le véritable roi du pays.” „Il est plus que le roi... M. Deak est un Christ hongrois.” MILLAUD 1873. 147–148.

Az említett belga szerzőt például Deák habitusa hol a pozitívan értett német polgár ideáltípusára emlékeztette, hol angolszász alapító atyákéra, az amerikai szemében pedig inkább tűnt angolnak, mintsem magyarnak.¹⁶

Az irodalmi kultuszáról kapcsolatban vázoltakkal összhangban annak a burjánzó anekdotakincsnek az alaprétege is 1848 előtről datálható, amely későbbi alakulásában végigkísérte Deák Ferenc politikai pályájának mindhárom fő szakaszát: a reformkorit, a kiegyezést megelőző önkényuralom és provizórium korszakát és végül a kiegyezés utáni időszakot.¹⁷ Az anekdoták és adomák iránti szenvedélye, különösen pedig a politikai/közéleti üzenetek kódolására bevetett mesteri alkalmazásuk¹⁸ olyannyira Deák személyéhez tapadt, hogy szintén még életében önálló kötetnyi (anonim) gyűjtemény jelent meg a tőle származó, már korábban is létező, de általa akár ríposztokban „újrahasznosított” és a róla szóló anekdoták gazdag tárházából.¹⁹ Deák, rá jellemző módon, egy részüktől mindazonáltal igyekezett szellemesen elhatárolódni, ahogy azt Jókai szintén anekdotikussá vált soraiban megörökítette: a Deák-adomák „...között természetesen sok ráfogott is van, a hogy ezt Deák Ferencz maga legjobban jellemzé e mondásával: »Úgy vagyok a Deák Ferencz adomákkal, mint a Deák Ferencz utcával. Enyim az egész utca; de egy ház sem az enyim belőle, aztán meg a Deák Ferencz keserű vízzel, a melyet se nem csinállok, se nem iszom.«”²⁰ Ez utóbbi idézet kapcsán csak két momentumra hívnám fel a kortárs Deák-kultusz vonatkozásában a figyelmet. Egyrészt Deák emberi és politikai népszerűségének készpénzre (is) váltható korabeli marketingértékére, amely persze homlokegyenest ellenkezett Deák – széles körben közismert – következetesen puritán életvitelével és legendásan önzetlen, altruista életszemléletével, másrészt arra a Deák-kultusz alakulástörténete szempontjából szintén nem elhanyagolható körülményre, hogy mind a két, nevét (egyébként máig változatlanul) viselő Pest belvárosi közterületet szintén még a kiegyezés előtt keresztelték át a haza bölcse tiszteletére.²¹

---

¹⁶ „Tökéletes ellentéte [honfitársai] legtöbbszörnek... úgy tűnik fel, mint egy jó német polgár mintaképe... Ha keresem, kihez hasonlítam őt, nem talállok senkit, annyira vegyülve van benne az antik nagyság a polgári egyszerűséggel. A nélkül hogy teljes párhuzamot lehetne felállítani, önkénytelenül Washingtonra, vagy az angol forradalom parlamenti nagyságaira gondolunk...” LAVELEY 1869. 70–72. „A nagy magyar államférfiu legkevésbé typicus magyar... Inkább angol, szellemét s modorát tekintve.” *Budapesti Közlöny*, 1874. október 21. 1939.

¹⁷ Az egyes kulcsanekdoták beható elemzéséhez lásd: SÁNDOR 1986.; VOIGT 2003.

¹⁸ Deák ugyanis – kiváló érzékkel – olykor a legkényesebb politikai témák tárgyalása során is képes volt könnyed, akár „illetlen” anekdotákkal oldani a pszichés feszültséget. Az utóbbira utalások, ill. konkrét példa: VÖRÖS 1976. 356, 365.; CIEGER 2018a. 184–185.

¹⁹ *Deák-adomák*, 1871.

²⁰ JÓKAI 1888. 337. A Deákról elnevezett gyógyvizet a kelenföldi Erzsébet Sósfürdő egyik kútjából palackozták. Vö. BRUCK é. n. 18, 25.

²¹ Az addig változó neveken ismeretes teret ti. az 1866. január 1-je előtti években Kohl Platznak, az utcát pedig Nagy Híd utcának nevezték. Vö. BUL 143.

A Deák-kultusz alakulása a kiegyezés fényében

A fentebb felsorakoztatott példák több vonatkozásban is afelé mutatnak tehát, hogy a Deák Ferenc személye körül kibontakozó, több évtizedes beágyazottságú kultusz nyilvánvalóan megelőzte a kiegyezés megkötését. Joggal merül fel a kérdés: a sorsdöntő közjogi aktus vajon mennyiben és milyen értelemben befolyásolhatta Deák megítélését kortársai számára? Anélkül, hogy az összetett kérdéskör mélyebb elemzésébe bocsátkoznék, csupán azokra az ambivalenciákra hívnám fel ezzel kapcsolatban a figyelmet, amelyek szimptomatikusan mutatják elsősorban magának Deáknak a személyes viszonyát a hazai részről elsősorban neki köszönhetően létrejövő dualista rendszer megalapozásához és kezdődő kiépüléséhez. Márpedig Deák köztudomásúan nem vállalt sem miniszterelnökséget, sem kormánytagságot (sőt még a kormánypárt vezetését is próbálta eleinte magától elhárítani).²² Mi több, a nemzet és az uralkodó közjogi viszonyát végérvényesen rendező koronázási szertartáson sem vett részt,²³ aminek szimbolikus üzenetét mindenesetre a kortársak és az utókor többféleképp dekódolhatta és dekódolja is. Az uralkodópártól hosszas győzködés után sem volt hajlandó, egyetlen őket ábrázoló fénykép kivételével, koronázási ajándékot elfogadni, amelynek viszont a keretét visszaküldte az adományozóknak, nehogy annak értéke miatt vádolhassák esetleg „lekenyerezéssel”.²⁴ Éles kontrasztban közeli politikustársaival, akik utólag szinte versengtek abban, hogy melyikük játszott fontosabb szerepet a kiegyezés megkötésében,²⁵ Deák még arra is feldúlt érzékenységgel reagált, amikor Pulszky Ferenc egy alkalommal megjegyezte neki, hogy Andrássy helyett valójában ő teszi a koronát Ferenc József fejére.²⁶ Óvatosságát szerénysége és legendás puritanizmusa mellett mindazonáltal a kiegyezés létrejöttének korabeli népszerűtlensége is indokolhatta.²⁷ A dualista rendszer megszilárdulásának kezdeti éveit ráadásul számos szimbolikus részletkérdésben foglalt állást – néha eredményesen, máskor sikertelenül, ám emlékezetesen – a kormány és a nevét viselő

²² Ez utóbbitól azonban már elállt az uralkodó számára általa proponált Andrássy Gyula heves reakciójára, aki az esetben a miniszterelnökséget nem vállalta volna, ha még pártvezérként sem tudhatta volna Deákot maga mögött, mondván, hogy akkor inkább Deák alakítson maga kormányt. Deák és Andrássy nézeteltérését Lónyai Menyhért 1867. február 27-i naplófeljegyzése alapján idézi: DEÁK 2004b. 265.

²³ A szertartás idejét állítólag szobája magányában töltötte. Vö. SZÉLL KÁLMÁNNÉ VÖRÖSMARTY 1926. 106. Bár a koronázás előkészítésének tevékeny szervezője volt, amikor viszont a nádori tisztség betöltetlensége okán pártja közkívánatára órá akarták bízni a koronázási szertartás nádori teendőit, állítólag azzal fenyegetőzött, hogy inkább a képviselőségről is lemond. FERENCZI 1904. 275.

²⁴ SZÉLL KÁLMÁNNÉ VÖRÖSMARTY 1926. 106–108.

²⁵ PULSZKY 1883. 342.

²⁶ PULSZKY 1883. 345–346.

²⁷ Deák még a kiegyezési tárgyalások lezárulása előtt számos fenyegetést, köztük halálát kilátásba helyező levelet is kapott. Vö. DEÁK 2004b. 262. (4. jegyzet.); CIEGER 2018a. 185. Az 1869-es választások után pedig Andrássy állítólag úgy értékelte – zárt körben – a politikai helyzet el-
lentmondásosságát, „hogy a népnek 9/10 része ellenünk, az értelmiségnek pedig 9/10 része mellettünk van”. Gajzágó Salamon levele Torma Károlyhoz. Pest, 1869. november 19. Idézi: DEÁK 2004b. 262.

kormánypárti többség akaratával szemben, ami egyre több súrlódást eredményezve vezetett olyan nézeteltérésekig is olykor, mint amelyről egyik elhíresült kifakadása tanúskodik, miszerint az „ördög a ti vezérték, nem én”.²⁸ Deák (és bizalmasainak köre) ráadásul lassacskán egyfajta belső ellenzékévé lett a közjogi és nem ideológiai alapon szerveződő, amúgy is heterogén világnézetű kormánypártnak.²⁹

Fenntartásai dacára azonban, államférfiként és reálpolitikusként Deák Ferenc mindent megtett a kiegyezés fennmaradásáért, amelynek érdekében a stratégiai fordulópontokon kivétel nélkül állt ki az aktuális kormány politikája mellett még azon esetekben is, amikor jól érzékelhető vagy eleve tudható volt, hogy saját következetes politikai meggyőződésétől távol eső ügyekben kell egyetértését demonstrálnia azért, hogy személyes tekintélyével segítsen elkerülni a közjogi kiegyezés létét fenyegető politikai válságot.³⁰ Mindezek fényében talán nem túlzás a megállapítás, miszerint Deák „politikai tragédiája” 1867-től kezdve abban summázható, ahogy azt Szabad György – jöllehet a konfliktushelyzetek erős kisarkításával – plasztikusan megfogalmazta: a dualizmus egyik megalkotójaként annak egyszersmind foglyává is lett.³¹

Tekintve pedig, hogy Deák Ferenc – még ha a kortársak által többé-kevésbé szintén érzékelt ambivalenciákkal is – vitán felül vált a dualizmus rendszerének hazai alapítóatyjává,³² halála után immár semmi sem állhatta útját annak, hogy tovább élő kultusza alapvetően a személyes népszerűségével (is) legitimált politikai berendezkedés³³ kiépülőben lévő kultuszával fonódjék mind szorosabban egybe. Mindez ráadásul legkésőbb halála pillanatában már befejezett tényként rögzülhetett a köztudatban. Deáknak a *spontán* tömegmegnyilvánulások egész sora révén megindító, egyúttal szervezettségében grandiózussá növesztett temetési szertartása is egyszerre volt már ugyanis nemzeti, országos és birodalmi gyász, amelynek lebonyolításából az országgyűlés, a főváros és a magyar tudományosságot és szellemi életet képviselő

²⁸ A több változatban ismert keserű kiszólás 1870-ben hangzott el állítólag, amikor Deák szakmailag alkalmasabbnak tekinthető jelöltjét a számvevőszék elnöki tisztjére saját pártja szavazta le botrányos körülmények között. Vö. Cs. JELENIK 1881. 42.; FERENCZI 1904. 379. Az ügyhöz részletesebben lásd még: CSENGERY 1928. 313–317.

²⁹ A szellemes történelmi megfogalmazást idézve Deák ugyanis „nem fogadta el a gyakorlati politika és a hirdetett értékek pragmatistának tekintett dualizmusát és szétválását”. DEÁK 2004b. 293.

³⁰ Ahogy pártvezérségének legfőbb bizalmasa visszaemlékezésében plasztikusan megfogalmazta esetében a személyes nézeti és gyakorlati lépései mögötti motivációkból fakadó konfliktusok feloldásának mélyebb okát: „nem egyszer mondta bizalmas körökben barátainak, hogy ő csak Deák és nem Deákpárti; de hogy eltávoztassa a kormányválságot, mely a midőn még csak egyik párt tartatott kormányképesnek, egyszersmind alkotmányválsággal fenyegetett, készséggel rendelte alá nézetét azon ministerium nézetének, a melyet az ő támogatása tartott fen, és a pártnak, a melyet ő vezérelt.” CSENGERY 1877. 38.

³¹ SZABAD 1976. 685.

³² Bár a hosszadalmas és bonyolult tárgyalások előkészítésénél kitartóan bábáskodó konzervatívok szerepe elsőbbségének tézise szintén megfogalmazódott még Deák életében. Lásd pl.: ASBÓTH 1875. 92–95. Vö. DEÁK 2022. Ugyanakkor az is igaz, hogy amíg az uralkodóval megkötött közjogi kiegyezésben Deák kulcsszerepe megkérdőjelezhetetlen, az osztrák politikai elittel végigtárgyalt gazdasági kiegyezés folyamatában azonban már nem vett részt személyesen. Vö. CIEGER 2018b. 13–15.

³³ A dualista rendszer legitimációjának nehézségeiről átfogóan lásd: CIEGER 2016.

Akadémia mellett számos társadalmi egyesület és gazdasági vállalkozás³⁴ szinte egymással versengve vette ki a maga részét. Magán a gyászszertartáson viszont nemcsak a főváros vagy a legtávolabbi hazai vidékek lakossága vett részt soktízezerszám, de arra Bécsből, Fiuméből és Triesztből is tömegesen érkeztek a kegyeletüket leróni óhajtok.³⁵ Ahogy Deák sírkápolnájánál is a hazai országos és helyi politikai élet képviselői, továbbá a katonai és vallási vezetők mellett az uralkodópár nevében József Károly főherceg (azaz „Palatinus Jóska”, a dinasztia magyar ágának feje, a M. Kir. Honvédség főparancsnoka) és báró Mondel altábornagy (az uralkodó főhadsegédje),³⁶ sőt a külföldi konzulok, a ciszlajtán Birodalmi Tanács osztrák és lengyel küldöttei egyaránt felsorakoztak.³⁷ A magyar országgyűlés ráadásul önálló emléktörvényben örökítette meg az elhunyt érdemeit (1876. évi 3. törvénycikk), amire azidáig egyedül József nádor esetében került sor (1848. évi 1. törvénycikk), így e gesztust első pillantásra a politikai értelemben vett nemzeti egység osztatlan megnyilvánulásaként értékelhetnénk. A törvényjavaslat képviselőházi vitája ellenben inkább azt tette világgossá, hogy Deák politikusi pályafutásának utolsó szakasza maradandó érvennyel nyomta rá bélyegét életműve egészének közmegítelésére, mi több, visszamenőleges hatással. A közjogi kiegyezést elutasító függetlenségi ellenzék nevében felszólaló Simonyi Ernő ugyanis élesen különválasztotta Deák mint magánember (feltétlen tiszteletet érdemlő) erényeit közéleti tevékenységétől (amelyet ráadásul szinte teljes egészét illetően egyoldalú és kevés tárgyilagosságot tartalmazó kritikában részesített),³⁸ ami által nyilvánvalóvá vált, hogy életművének értékelése Deák halála után sem képes elfedni a hazai politikai élet (közjogi értelemben vett) alapvető megosztottságát. Simonyi szavai ugyan széleskörű megütközést keltenek, egyvalamit azonban kétségtelenné tettek: Deák alakja immár visszavonhatatlanul elválaszthatatlan lett a dualizmus rendszerének megítélésétől. Mindez az idő múltával inkább csak fokozódott, amihez természetesen állandó viszonyítási pontot nyújtott a Kossuth Lajos személye körül kibontakozó, idővel mindjobban felerősödő kultusz. Ennek ugyanis Deák vonatkozásában Kossuth nemcsak előbbit a kiegyezés megkötésétől a legszeleesebb nyilvánosság előtt óvó – Trianon után pedig óhatatlanul a „beigazo-

³⁴ A hazai vasúttársaságok például egységesen kedvezményes áron szállították a temetésre érkezőket. TÖRS 1876. 224.

³⁵ TÖRS 1876. 229.

³⁶ Bár a királyi pár koszorúját személyesen Erzsébet királyné helyezte el az Akadémia épületében felállított ravatalon, a királynak a temetésről történő távolmaradását ügyesen, ám szarkasztikusan számonkérő egyik korabeli publicisztika viszont majdhogynem sajtópert vont magára („több igazi hódolat ragyogta körül, mint sok koronás főét – csak egy férfiú hiányzott, – az, ki... a legtöbb hálával tartozott annak a néma halottnak... Ha szabad volna érzelmeimnek kifejezést adni, elmondanám, ő felsége nagyobb sohasem volt és lehet, mint ama ravatal mellett lehetett volna... de elnémulnak érzelmeim, mert a király Ő felsége tettei bírálaton felül állanak... Éljen a királyné!”) TIMÓN: A kiről nem szabad beszélni... *Magyar Polgár*, 1876. február 5. Vö. MÁTHÉ 1976. 371.

³⁷ TÖRS 1876. 230–231.

³⁸ Vö. 1876. február 16. 91. ülés. In: *Ogy. napló*, 1875. V. 5–12. Simonyi érveit összefoglalóan lásd: MÁTHÉ 1976. 874–876.

lódott jóslat” nimbuszára szert tevő – „Cassandra-levele”³⁹ vált szerves részévé, de utóbbinak két további, Deák temetéséhez szorosan kötődő megnyilvánulása is, amelyek inkább használtak Kossuth megítélésének, mint Deákénak. Kossuth ugyanis a post mortem kibékülés jeleként nemcsak cipruságot küldött a barátból politikai ellenfélle lett haza bölcse „sirkápolnájának küszöbére”, de az azt kísérő – elvileg kifejezetten nem a nyilvánosságnak szánt⁴⁰ – hosszú levelében Deákkal kapcsolatos emlékeit is felidézte, amelynek során Simonyival ellentétben az életműről jóval árnyaltabban ítélezve úgy tudta piedesztálra emelni Deák politikai zsenijét,⁴¹ hogy közben (sajátos, mintegy „shakespeare-i dramaturgiával”) Deák magánemberi gyarlóságát⁴² is közszemlére tette.⁴³ Kossuth Deákot parentáló levele állítólag sok ezer példányban forgott közkézen országszerte, a nevezetes cipruságot bekeretezve és felirattal ellátva pedig – mintegy kifogandó a szelet küldője vitorlájából – maga a gyászbizottság emelte be a hivatalos Deák-kultuszba.⁴⁴

A rendelkezésre álló terjedelmi keretek nem teszik lehetővé a Deák-kultusz dualizmus kori alakulástörténetének bővebb bemutatását,⁴⁵ amelyből ezért néhány fontosabb momentumot tudok csupán kiemelni. A hazai politikai kultuszok történetében elsőként Deák Ferenc személyes tárgyaiból nyílt állandó kiállítás a Nemzeti Múzeumban 1880-ban, dízsíremlékére pedig ugyan már 1876 tavaszán

³⁹ Kossuth Lajos: Nyílt levél Deák Ferenczhez (Páris, május 22-kén 1867). *Magyar Ujság*, 1867. május 26. Különnyomatban állítólag 50 ezres példányszámban terjesztették országszerte. Vö. *Kossuth ir.* VIII. 3–17.; CIEGER 2018b. 19–23.

⁴⁰ A megjelentetést követő felháborodásában egy másik magánlevelében azt írta ugyanis, hogy ha előbb tudomást szerez róla, telegráf útján tiltja meg leközlését. Kossuth Lajos Irányi Dánielhez, Baraccone di Collegno, 1876. február 27. Idézi: CIEGER 2018c. 120.

⁴¹ „...e téves, e meghiúsult mű [a kiegyezés] a legbámulatosabb revelatioja Deák mind nagy eszének mind nemes jellemének... hogy valaki... ma tolmácsa legyen a nemzet eszének, szívének mint ő, a 61-ki felirattal volt; s... annak holnap ellenkezőjét állítsa fel, mint Deák 1867-ben tevő, s ezt a nemzettel mégis el tudta fogadtatni, elfogadtatni mint üdvöst azt, – a miben nemzedékről nemzedékre, negyedfél századon át mindig kárhozatot talált; – ah kérem, ez oly óriási észterőnek, oly értelmi praepotentiának bizonyítványa, a mely valóban bámulatot kelt. Az értelmi felsőség ilyenmő diadalára, én nem tudok példát a történelemben... Nagy ésszel csak nagyot lehet tévedni. Deákon is megesett ez az emberi, s tévedésének következtetési irtózatosa. De erkölcsi nagysága oszlohtalan nimbuszal veszi körül emlékeztét; mert az önzetlen becsületességébe vetett nemzeti bizodalmtát ő nemcsak mindig megérdemlette, hanem diadala után is igazolta.” Kossuth Lajos Deák Ferenczről. *Magyar Polgár*, 1876. március 1. (Első közlése a címzett, Helfy Ignác bevezetőjével: *Egyetértés*, 1876. február 27.)

⁴² „...Deák volt az... ki a mióta száműzöttek vagyunk, irántam vagy az enyimek [köztük az utána nevet kapó keresztfia, Kossuth Ferenc] iránt a legkisebb érdeklődésnek, a legparányiabb részvétnek tudtomra soha jelét nem adta... Két gyász súlya nehezedett reám idegen földön... Részvét hangzott felém öt világrészről idegenektől. Deáknak nem volt számomra egyetlen részvétszava.” Uo.

⁴³ Kossuth állításait és gesztusa őszinteségét mindazonáltal volt, aki igyekezett cáfolni a nyilvánosság előtt: „Kossuth a barát álarczában közeledett Deákhoz, midőn csapást mért reá [ti. Cassandra-levelével], épen mint most a gyászruhát ölti fel, midőn emlékét eltorzítja. Mind két levél erkölcsi értéke ugyanaz. Deák sohasem bánt így Kossuthtal.” GYULAI 1876. 173.

⁴⁴ CIEGER 2018c. 120–122.

⁴⁵ Amelynek közelmúltbeli részletes feldolgozásához lásd: CIEGER 2018c.

pályázatot írtak ki, ám az országgyűlés költségére emelt Deák-mauzóleum végül 1887 májusában nyílt csak meg (az 1885 óta már hivatalosan is „nemzeti dízsírkert”-ként működő)⁴⁶ Kerepesi úti temetőben.⁴⁷ Szintén 1887-ben (tehát a kiegyezés huszadik évfordulóján) avatták fel – az 1876. évi 3. törvénycikk, azaz a Deák-emléktörvény 2. §-a értelmében országos közadakozásból finanszírozott – impozáns fővárosi Deák-emlékművet is egy olyan nagyszabású protokolláris rendezvény keretében, amely ezúttal immár az uralkodó, a két birodalomfél kormányzati elitje és a diplomáciai testületek képviselőinek részvételével zajlott. Ráadásul, ahogy arra a Deák-kultusz dualizmus kori történetét behatóan elemző Cieger András felhívja a figyelmet, lényegében az idős kori Deákot megmintázó szobor⁴⁸ volt az első olyan köztéri műalkotás a fővárosban, amelyet kifejezetten kiegyezés kori politikai szándékra emeltek, amely elvárásnak az érvényesítését egyébként már a pályázat kiírói is nyomatékosították.⁴⁹ Szintén explicit kormányzati szándék volt tetten érhető a dualizmus kori Deák-kultusz egy másik emblematikus alkotásának a létrejötténél is. Az évtizedek óta cári udvari művésznek számító, Deák halála idején Párizsban élő Zichy Mihályt⁵⁰ ugyanis személyesen Trefort Ágoston kultuszminiszter kérte fel arra, hogy festményben örökítse meg Erzsébet királyné Deák ravatalánál tett, nagy figyelmet kiváltó látogatását.⁵¹ A korban szokatlanul merészen allegorizáló festmény (1877-es) megszületésében Erzsébet királyné ráadásul tevékenyen közreműködött, a királyi udvar ahhoz azonban állítólag már nem járult hozzá, hogy Zichy – a festményre⁵² a tökéletes nemzeti megbékélést hangsúlyozandó – még Kossuth cipruságát is rákomponálja.

⁴⁶ TÓTH 1999. 28–29. Deák temetése (majd mauzóleumának felépülése) mindenestre a temető hierarchikus topográfiájának kialakulására is döntő befolyást gyakorolt. Uo. 24–25.

⁴⁷ CIEGER 2018c. 122–126.

⁴⁸ Deák képzőművészeti ábrázolásának történetéről összefoglalóan lásd: CENNERNÉ WILHELMB 1992.

⁴⁹ Ugyan számos más kortárs közéleti szereplő fővárosi emlékműve megelőzte Deákét – József nádoré (1869), Eötvös Józsefé (1879), Széchenyi Istváné (1880) és Petőfi Sándoré (1882) is –, ám esetükben nyilvánvalóan a reformkori vagy forradalom alatti érdemeiket öntötték ércbe (az ikonográfiai eszközök ezt nemcsak Eötvös szobra esetén teszik kétségtelenné, de a reformkori szónokot és 48-as igazságügyminisztert megformáló zalaegerszegi Deák-szoborral (1879) kapcsolatban is). A komoly művészetelméleti dilemmát okozó – azaz az elmélet és gyakorlat historizmus megkövetelte összeegyeztethetősége kritériumának megfelelni igyekvő – Deák-emlékmű mindazonáltal az egybecsengő vélemények tükrében végül nem tudta teljesíteni a kortársak elvárásait. Vö. CIEGER 2018c. 126–131.; NAGY 2018a.; NAGY 2018b.

⁵⁰ GELLÉR 2007. 7–12. (Bevezetés.)

⁵¹ Az esemény szimbolikus horderejének tétjét jelzik a legalább részleges kisajátítására irányuló törekvések. Eötvös Károly emlékezése szerint ugyanis az ikonikussá vált látogatás ötletgazdái nem más, mint ő maga és Kerkapoly Károly voltak, akik Erzsébet magyar udvarhölgye, Festetich Mária közvetítésével jelezték bizalmasan a Deák halálakor éppen Budán tartózkodó királynénak, hogy „mi a nemzet jogos óhajtása” az uralkodóház felé. Gróf Festetich Mária (gyermekkora óta Deák közeli ismerőse, akire – mindhalálig szoros kapcsolatot tartva vele – tulajdonképpen atyai jóbarátjaként tekintett) naplójában azonban nem tesz arról említést, hogy Erzsébetet bárkinek is ösztönöznie kellett volna elhatározásában (magát is beleértve, aki másodmagával kísérte a királynét Deák ravatalához). Vö. EÖTVÖS 1905. 36–38.; BÉRES 2015. 158–159.

⁵² CIEGER 2018c. 122.

A Deák-kultusz narratív és vizuális nyomai a dualizmus kori népiskolai történelemtankönyvekben

A kortárs és közvetlenül halála utáni évtizedek Deák-kultuszának fenti vázolása után nyílik lehetőség annak mérlegelésére, hogy a dualizmus kori hazai történelemtankönyvekben vajon felfedezhetőek-e Deák esetében kultusz történeti szempontból releváns nyomok, és amennyiben igen, mikortól és milyen sajátos mintázataik látszanak kirajzolódni. A korabeli történelemtankönyv-irodalom fókuszált áttekintése természetesen kézenfekvő terepet jelent azoknak az emlékeztörténeti problémáknak az érzékeltetésére is, amelyeket – a kora professzionalizálódó történetírást és túlfejlett történeti érzékét bíráló – Nietzsche a *monumentális* és *antikvárius* történetírás, azaz a történelemben megnyilvánuló (és az utókor által belevetített) nagyság iránti csodálat, valamint a megtörténtek iránti tisztelet és megőrzési vágy kifejeződéseként jellemzett.⁵³ A történelemtankönyvekre továbbá tekinthetünk úgy is, mint amelyek a kollektív emlékezet rögzített továbbadásának és átalakításának intézményesen kitüntetett eszközei.⁵⁴

A terjedelmi korlátok miatt csupán dióhéjban áll módomban jelezni azokat a kereteket, amelyek a dualizmus idején a hazai közoktatás számára készülő tankönyvek létrejöttének intézményi hátterét képezték. Összefoglalóan megállapítható, hogy az 1918 előtti hazai közoktatási rendszer fenntartói szempontból, intézménytípusait tekintve és tannyelvi viszonyait illetően egyaránt sokszínű és összetett volt (bár az utóbbiak terén az idő előrehaladtával mindinkább egyneműsödött és vált fokozottan magyar nyelvűvé).⁵⁵ Tankönyvet írni bárkinek jogában állt, melynek következtében – fokozatosan változó jogszabályi és intézményi környezetben, ám az utólagos jóváhagyás logikájából is következően – még egyes iskolatípusokként is alig áttekinthető tankönyvbőség alakult ki a korszak folyamán. Mindezek okán célszerű figyelmeztetni azokra a módszertani korlátokra, amelyek egy inkább csak körvonalalaiban ismert (teljességét tekintve pedig *horribile dictu* talán már egyáltalán nem is rekonstruálható), egyszerre összetett és töredékes forráskorpusz esetén természetesen számításba veendő. Az intézménytörténeti értelemben vett szerkezeti komplexitás és (hiányosságai ellenére is) zavarba ejtő forrásbőség miatt ezért vizsgálódásomat a befogadók legszélesebb közeget jelentő korabeli *elemi* népiskolák, valamint a korszak hazai oktatástörténetének legdinamikusabb növekedését produkáló – valójában a középfokú tanintézetek⁵⁶ körébe tartozó, ám érettségit nem adó, ezért szintén népiskolának számító, mindazonáltal az elemiél jóval magasabb szintű műveltséganyagot közvetítő – polgári iskolák tankönyveire korlátozom.⁵⁷

⁵³ NIETZSCHE 1873. (1989.) 37–45.

⁵⁴ „A történettudományi művek közül csak azok emlékeztethetők, amelyek alapvetően az emlékezet átalakítására irányulnak, vagy *oktatási breviárium*ként azt biztosítják.” NORA 2010. 29–30. (Kiemelések tőlem: L. L.)

⁵⁵ A kérdésről a történelemtankönyvek vonatkozásában átfogóan lásd: LAJTAI 2022.

⁵⁶ MÉSZÁROS 1991. 6, 56–58. Vö. SÁGHELY 1929. 11–226.; SIMON 1983. X–XI.

⁵⁷ A hazai elsősorban középipiskolai tankönyvirodalom (főleg 1918 utáni) Deák-interpretációiról lásd: TAKÁCS 1973.; KARDOS 2003.; ALBERT 2017. Az 1918 előtti hazai népiskolai olvasóköny-

Számszerűsítve (és a fentebbi megszorításokkal): nagyjából félszáz szerző és szerzőpáros⁵⁸ magyar nyelvű hazai történelmi tárgyú elemi iskolai és közel harminc polgári iskolai tankönyve áll rendelkezésünkre az 1918 előtti időszakból, amelyeket alább kizárólag a potenciális Deák-kultusz *textuális* és *vizuális* megjelenítése szempontjából veszek górcső alá.

Kezdve az előbbivel: a vizsgálatba vont két iskolatípus számára íródott tankönyvek között kérdésfeltevésünk szempontjából a legszembetűnőbb különbség abban mutatkozik, hogy amíg nemigen akad olyan 1918 előtti hazai polgári iskolai történelemtankönyv, amely ne emlékezett volna meg (akár csak említés szintjén) Deák Ferenc történelmi szerepéről, addig az elemi iskolaiak esetében közel tucatnyi ilyenről is tudunk. A jelenség magyarázata nyilvánvalóan kronológiai. Néhány kivételtől eltekintve ugyanis a vizsgált korszak elején, azaz az 1860-as és '70-es évek elemi népiskoláinak íródott tankönyvek hallgatnak – az aktuálisan vagy pár éve még kortársuknak számító – Deákról,⁵⁹ míg az 1890 után megjelentettek esetében már nincs példa effajta „feledékenységre” – Deák tankönyvi szerepeltetése ekkorra sine qua nonja lett az aktuális tankönyvek jelen-, illetve félmúlttörténetéről szóló narratívájának. Mivel a polgári iskolák tömegessé válása jellemzően későbbi jelenség,⁶⁰ ezért az ezen iskolatípus számára nagyjából a századfordulótól piacra kerülő tankönyvek ugyanazon emlékezetpolitikai trend részeseinek tekinthetők, mint amely a vonatkozó évek elemi iskolai tankönyvirodalma esetén is markánsan kirajzolódik. Utóbbi kapcsán mindenesetre fontos jelezni azt is, hogy a XX. század elejére kidol-

---

vek történelmi témájú olvasmányairól pedig lásd: FARKAS 2008. 42–67. (Kifejezetten Deákról: 59, 61.)

⁵⁸ Szándékosan a szerzők és *nem* a tankönyvcímek számát említem, ugyanis jónéhány olyan korabeli szerzőről (és szerzőpárosról) lehet tudni, aki(k) tankönyvének akár tucatnál több (sok esetben javított, bővített, részben vagy teljesen átdolgozott) kiadása is létezett.

⁵⁹ Nagyjából Deák halála tűnik e szempontból vízválásztónak, miközben olyan elemi iskolai tankönyv is akad, amely legalább érintőlegesen, de még életében a tananyag részévé teszi szerepét. Az e vonatkozásban két legkorábbi általam kézbe vett munka közül mindazonáltal csak az egyik szól Deákról úgy, mint aki a kiegyezés (magyar) kulcsszereplője volt (VISONTAY 1871. 77). A másik ellenben, miután a reformkori ellenzék vezéréként nevesíti, még egy további, egészen speciális – bár a tankönyv izraelita felekezeti szerzője szempontjából alapvető fontosságú – kontextusban hozza őt szóba, mint aki Eötvössel együtt „a szabadság bajnokaként” szállt síkra 1848-ban a zsidóság emancipációjáért (szemben az annak elutasításáért név szerint felelőssé tett Kossuthal). Vö. UJASSI 1871. 142.

⁶⁰ Amíg az elemi népiskolák száma és tanulók összlétszáma a kiegyezéstől a XX. század kezdetéig folyamatosan nőtt, majd stagnálni, sőt – némi ingadozással – csökkenni kezdett, a polgári iskolák száma ellenben a XIX. század utolsó két évtizedében közel megháromszorozódott, majd a századfordulót követően is dinamikusan tovább nőtt, miközben tanulók létszáma alig három és fél évtized alatt a közel tizenkétszeresére(!) emelkedett. (Amíg 1872-ben a 15 246 elemi népiskolát 1 379 671, 1902-ben pedig a 17 299 elemi már 2 466 224 tanuló, addig 1917-ben a 13 292-re csökkent alsó szintű tanintézetet 1 810 576 tanuló látogatta. Ellenben 1881-ben 110 polgári iskolába 9940, 1900-ban 296 tanintézetbe 67 506 tanuló, 1917-ben pedig az 533-ra gyarapodott számú polgári iskolába immár 118 516 tanuló járt. A hivatkozott számadatok az alábbi kiadványban szereplő táblázatokból származnak: MANN 1993. 150–151.)

gozott nagyszabású új elemi népiskolai tanterv immár explicit módon is tananyagga tette Deák Ferenc életművét.⁶¹

A másik, ugyan kevésbé éles, ám szó szerint annál látványosabb különbség a kétféle iskolatípus használatára készített pedagógiai kiadványok korpusza között, hogy a polgári iskolák tankönyveiben jellemzően jóval gazdagabb és változatosabb a képanyag, mint az elemi iskolai piacra összeállítottakban. Ennek oka csak részben kereendő az említett kronológiai fáziseltérésben (bár kétségkívül az is nyomott a latba, hiszen a századforduló után az elemi iskolai tankönyvekben is mindinkább megsaporodtak a képillusztrációk), ennél fontosabbnak tűnik az a célközönségük nemi hovatarozásában megnyilvánuló arányeltolódás, amely a kétféle iskolatípust szintén jól érzékelhetően elkülönítette egymástól. A hazai polgári iskolák jelentős hányada ugyanis *leányiskola* volt (sőt egy úgynevezett felsőbb leányiskolatípus is létezett a korban,⁶² amelyet a rivális iskolatípusok idővel kiszorítottak)⁶³ – márpedig a kifejezetten lányok számára összeállított pedagógiai kiadványok jellemzően esztétikailag igényesebb kivitelükben és gazdagon illusztrált mivoltukban a korabeli tankönyvirodalom vizuális kommunikáció szempontjából legerősebb hatáspotenciált kifejtési képes szegmensét képviselték. Eme vizualitásbeli hozzáadott érték a tankönyvekből felsejlő Deák-kultusz tekintetében alighanem korántsem elhanyagolható szerepet játszott, amelynek kérdésére alább még visszatérek.

Még az ikonográfiai sajátosságok ismertetése előtt célszerű számba venni a tankönyvi Deák-kultuszépítés narratív sajátosságait. A dolgozat elején vázoltak tükrében a legkevésbé sem meglepő, hogy ezen forráskorpusz teljes anyagát tekintve is Deák jellemzésének elmaradhatatlan kelléke a *bölcs* melléknév. A leggyakoribb alakváltozat ez esetben is a szinte obligát „haza bölcse” epithon ornans, bár találni példát a „Magyarország legbölcsebb férfia”⁶⁴ vagy az „igen okos, bölcs ember”⁶⁵ verziókra is, miközben – némileg meglepően – sem a „haza atyja”, sem a „magyarok Mózes” szintagmákat, tehát a korszakeleji Deák-kultusz közismert fordulatait⁶⁶ nem hasznosították pedagógiai célokra. Annál többször említi viszont őt a korabeli népiskolai tankönyvirodalom vezérként, mint a „letiport nemzet”⁶⁷ vagy az 1849 utáni korszak „egyedüli vezére” nemzetének,⁶⁸ illetve a magyar nemzet aktuálisan „igazi vezére”⁶⁹ formában, sőt egy esetben még „vezércsillag”-ként is⁷⁰ aposztrofálva. Azokban a tankönyvekben pedig, amelyek Deák reformkori életútjára is kitértek, sokszor a liberális vagy szabadelvű ellenzék vezéréként méltatják, sőt egy esetben

⁶¹ Vö. *Tanterv*, 1905. 154.

⁶² MÉSZÁROS 1991. 56–58.

⁶³ A polgári iskolai korpuszunkat alkotó 27 szerző, illetve szerzőpáros által jegyzett tankönyv csaknem kétharmada (!) – szám szerint: 17 tétel – teljesen vagy részben leányiskolák számára íródott.

⁶⁴ VARGA 1894. 147.

⁶⁵ PACSÉRI – DÉNES 1907. 61.

⁶⁶ DEÁK 2004a. 936.

⁶⁷ FARKAS 1908. 89.

⁶⁸ HERCZEG – FARKAS 1910. 109.

⁶⁹ FÖLDES 1899. 145.

⁷⁰ B. P. 1882. 105.

Széchenyi 1840-es naplóbejegyzésének szó szerinti citálásával is érzékeltetik a reformkori jelentőségét: „Félre minden irigységgel hazám fiai, adjuk meg neki az elsőséget!”⁷¹ Úgy tűnik, hogy az említett esetekben Deák – bár jellemzően inkább szituációhoz kötött – vezérszerepének hangsúlyozása az életmű történelmi távlatba helyezésének összefüggésében már kifejezetten erősen sugallt kultuszképző szándéka utal az adott tankönyvszerző részéről.

Még erősebb kultuszképző potenciált hordoz, amikor egy-egy tankönyv hosszabb-rövidebb életrajzot is közölt Deákról, amelyben születése helye, ideje és családi körülményeinek (jellemzően árvasága és bátyja, Deák Antal szerepének) tisztázását követően részletesen beszámolt reformkori pályájáról, esetleg 1848-as szerepvállalásáról. Ugyan az elemi népiskolák tantervi utasításai évtizedeken keresztül előírták, hogy a történelmet az azzal elsőként ismerkedő tanulókhoz (az elemik 5. évfolyamában) kifejezetten *életrajzok* segítségével kell közel hozni,⁷² arányaiban a polgári iskolai tankönyvekben mégis többször találkozhatunk Deák-biográfiákkal, mint az elemi iskolásokéiban.⁷³ Az a kevés számú elemi iskolai tankönyv viszont, amely szintén közölt Deák-életrajzot, néha már kifejezetten kultikusnak értékelhető képet sugallt róla.⁷⁴ Szintén tipikus kultuszképző elemnek vélhetjük azokat a tankönyvi helyeket is, ahol szó szerint is idéztek Deák emlékeztörténeti szempontból legkomolyabb hatást kiváltó beszédéből, az 1861-es második felirati javaslat⁷⁵ szövegéből. Jellemzően a beszéd azon aforizmává váló zárógondolatait citálták,⁷⁶ amelyek rész-

⁷¹ TANOS – TEÉSZ 1901. 159. Vö. SZÉCHENYI 1937. 380.

⁷² *Tanterv*, 1869. 31–32.; *Tanterv*, 1905. XXXIII, 150–152.

⁷³ Hét elemi iskolaival szemben tíz polgári iskolai történelemtankönyv tartalmazott többé-kevésbé részletes Deák-életrajzot.

⁷⁴ Vö. pl.: „Deák az 1832-diki országgyűlésen jelent meg először s már itt megkezdődött *vezérségének* korszaka, aki mindvégig *bölcsességgel* vezette pártját... Az 1840-iki és 1843-iki országgyűlések nevezetes vívmányai mind az ő nevéhez fűződnek, akit »Zala nagy követe« czimmal szólítottak. Ő volt az, akit az ország minden megyéje megválasztott *táblabírájának*.” VARGYAS 1886. 74. „...mint fiatal tisztviselő oly páratlan becsületességgel és oly lelkiismeretes pontossággal végezte a rábízottakat, hogy híre csakhamar nem fért meg Zalamegyében. Mindenki csudálta nagy tanultságát s kortársai általánosan elismerték, hogy törvényeinket senki sem ismerte úgy, mint ő. De tanultságánál is nagyobb volt lelkének nemessége és meggyőződésének rendíthetetlenlensége... Népszerűsége oly nagy volt, hogy Magyarország összes vármegyéi megválasztották táblabírájuknak, ami kivüle senki mással nem történt meg.” SEBESTYÉN 1906. 72–73.

⁷⁵ *Ogy. kb. ir.* 1861. 181–210.

⁷⁶ A legbővebb előadásban a két alábbiiban: „Ezen az országgyűlésen mondta Deák Ferencz a legszebb beszédjét, melyet szájról-szájra adtak a hazafiak, mert Deák azt mondta: »*Tűrni fog a nemzet csüggedés nélkül, mint ősei túrték és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait. Mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de amiről a nemzet – félve a szenvedésektől – önként lemond: annak visszacszerzése mindig nehéz és mindig kétséges.*«” FÖLDES 1899. 146. – „»Fájdalommal látjuk, hogy Felséged a legmagasabb királyi leirat által minden kölcsönös értekezletet lehetetlenné tett... Lehet, hogy nehéz idők következnek hazánkra, de a megszegett polgári kötelesség árán azokat megváltanunk nem szabad. Az ország alkotmányos szabadsága nem oly sajátunk, mellyel szabadon rendelkezhetnénk; hitünkre bízta a nemzet annak hű megőrzését és mi felelősek vagyunk a haza és önlelkiismeretünk előtt. Ha tűrni kell, tűrni fog e nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseitől öröklött. Tűrni fog csüggedés nélkül, mint ősei túrték és szenvedtek, hogy megvédhessék az

letei 1894 óta mauzóleuma falára arannyal felvésvé is olvashatók.⁷⁷ A századfordulót követően szaporodott meg aztán azon tankönyvnarratívák száma, amelyek Deák történelmi szerepét egy toposzszerű és perszonalifikált nemzeti fejlődéstörténet keretében vitték színre, miáltal a deáki mű a Széchenyi–Kossuth–Deák modern magyar nemzeti triptichon részeként óhatatlanul is a két kortársa teljesítményével összehasonlítva került közös mérlegre. Ebben az összefüggésben Deáknak hol a történelmi folytonosság megőrzése,⁷⁸ hol pedig annak betetőzése érdekében kifejtett erőfeszítése⁷⁹ került fókuszba. Olyan tankönyvre is van továbbá példa a XX. század második évtizedéből, amely egy teljes lecke erejéig összehasonlító perspektívából elemezte végig a közelmúlt három magyar történelmi nagyságának párhuzamos életrajzát, és amelynek szerzője még arra is reflektált, hogy az 1830-as évektől halálukig többször is radikálisan megváltozó politikai környezetben milyen dinamikával alakult át összetett politikai és személyes viszonyrendszerük.⁸⁰

Bár a fenti idézetek egyikében (Brunowsky tankönyvében) már láthattunk rá példát, fontos külön is felhívni a figyelmet azok eljárására, akik – további lépést téve a civil vallásként is értelmezhető modern nemzeti kultuszépítés útján⁸¹ – kifejezetten a gondviselés szándékával hozták összefüggésbe Deák sorsdöntő politikai szerepvállalását, amikor az 1860-as évek eleji fellépése kapcsán úgy fogalmaztak, hogy „a haza bölcse kezébe vette gondviselészerű küldetéssel hazánk sorsának irányítását”.⁸² Mindazonáltal ez utóbbiak voltak kisebbségben, a Deák jellemzésekor leggyakrabban előforduló gondolatársítások ugyanis jellemzően a meggyőzés, türelem, állhatatosság, kibékülés és kompromisszum voltak, és a gondviselés inkább abban az összefüggésben került esetében elő, ahogyan arra maga Deák hivatkozott mások: az uralkodó, illetve Andrásy Gyula szerepére⁸³ vonatkoztatva.

Mivel Deák politikusi karaktere a politikai racionalitás, jogfolytonosság és körültekintő pragmatizmus (az alkotmányosság helyreállítása, az adott történelmi

---

ország jogait; mert amit az erő és hatalom elvesz, idő és kedvező szerencse visszahozhatják; de a miről a nemzet, félve a szenvedésektől, ő maga mondott le, annak visszaszerzése mindig nehéz és mindig kétséges. Tűrni fog e nemzet, remélve a szebb jövődőt s bízva ügyének igazságában.» LÓRÁND 1914. 107–108.

⁷⁷ CIEGER 2018c. 125.

⁷⁸ „Ha Széchenyi István a haladás, Kossuth Lajos a szabadság, akkor Deák Ferenc az alkotmányosság megtestesülése volt. Az isteni Gondviselés örködött felettünk, amidőn épen akkor adta őket nekünk, amikor legnagyobb szükségünk volt rájuk.” BRUNOWSKY 1913. 80.

⁷⁹ „A mit gróf Széchenyi István az 1825-iki országgyűlésen megkezdett, Kossuth Lajos az 1848-iki törvényekben kivívott és a szabadságharcban megvédett: Deák Ferencz juttatta végleges dicalra és befejezésre 1867-ben.” SEBESTYÉN 1900. 145–147. – „Amit Széchenyi megkezdett mint magvető, Kossuth kivívott mint védő, azt Deák befejezte s tető alá segítette. Élete s műve ragyogó példában maradt nemzetére.” KEMÉNYFY 1912. 92.

⁸⁰ Széchenyi, Deák, Kossuth. In: LÓRÁND 1914. 90–95.

⁸¹ A kultusz kutatás antropológiai dimenziójáról, különös tekintettel tárgyának vallási gyökereire és szoros összefüggésére a talán legfontosabb modern mítoszalkalmazó erővel, a (kulturális értelemben vett) nacionalizmussal lásd: GYÁNI 2004.

⁸² BÖNGÉRFI – RÓETHY 1910. 85.

⁸³ Ti. Andrásy Gyula 1867-ben Deáktól származó jelzőjeként a „providenciális ember” a korban még közismertnek számított. Vö. TÓTH 1895. 105.

helyzetben elérhető legjobb politikai kompromisszum mesteri előkészítése és létrehozása) szemszögéből volt elsősorban értelmezhető, amely erények meglehetősen korlátozottan bizonyultak a nemzeti kultuszépítés szempontjából hasznosíthatónak, így esetében főként emberi habitusának rokonszenves és etnikailag kimagasló vonásait látszott célszerűbbnek hangsúlyozni: önzetlenségét, becsületességét, szerénységét, polgári ethoszát és puritanizmusát.⁸⁴ Ahogy azt egy századvégi elemi iskolai tankönyv plasztikusan összefoglalta: „Nem a harc volt az ő munkásságának tere, hanem a béke; nem karddal, hanem igazsággal küzdött... Deák Ferenc nagyságát nem a hazának tett szolgálatai teszik csupán, hanem az ő igazságszeretete, szerénysége, egyszerűsége, önzetlensége. Törvény és igazság, e kettő vezérelte hazaszerető szívét; kitüntetésre sohasem vágyott, pénzt szolgálataiért sohasem fogadott el. Ahol dolgozni kellett: ott volt, ahol jutalmat osztogattak, ott hiába keresnők őt”.⁸⁵ Vagy egy hasonló – a polgári iskolák használatára írt – összegzés szavaival élve: „A kortársak bámulták, az utódok kegyelettel emlegetik bölcsességét, tántoríthatatlanságát és önzetlenségét. Egyszerűen élt és halt meg. Kezében volt a hatalom; de magának semmit sem tartott meg belőle. Gazdagság után nem vágyódott és vagyont sem hagyott maga után. Annál drágább az az örökség, a mely élete ragyogó példájában nemzetére maradt.”⁸⁶

A politikus és magánember Deák alakjának helyenként már kultikus megjelenítésén túl idővel aztán a kortárs *Deák-kultusz* is a korabeli tankönyvnarratívák része lett többeknél is. Ez utóbbi szempontból mindenekelőtt Deák hatalmas tömegeket mozgósító temetésének felidézése, illetve a személye körül kibontakozó emlékezetpolitika tárgyiasult eredményeinek⁸⁷ számbavétele kínált kiaknázható lehetőséget. A funerális Deák-kultusz kapcsán mindazonáltal azt is érdemes megjegyezni, hogy az azt elsőként tematizálók kétségtelenül elsősorban annak *kivételességére* helyezhet-

---

⁸⁴ Néhány jellemző példa a számtalanból: „...ő megmaradt egyszerű polgárnak és semmiféle kitüntetést nem fogadott el. A királytól csak annyit kért, koporsója felett mondja majd el: *«Deák Ferencz becsületes ember volt»*.” GERGELY – KOVÁCS 1895. 83. – „Ez a ritka nemességű hazafi kibékíti 1867-ben a nemzetet királyával, ő maga azonban szerényen félre vonul, s mint egyszerű polgár éldegél tovább.” NEUMANN 1896. 100–102. – „A koronázás ünnepéről azonban hiányzott valaki: *Deák Ferenc*, a nagy mű alkotója. A jól végzett munka jóleső tudatában félrehúzódott az ünnepeltetéstől, ő, az ünnep igazi megteremtője. Neki még a királya sem adhatott többet egy kézszorításnál.” BENEDEK 1908. 196. – „A kiegyezés után Deák Ferenc tovább folytatta régi, egyszerű életmódját. Nem vágyakozott hatalomra s nem fogadott el nagy szolgálataiért sem jutalmat, sem kitüntetést. *Nagyságának ragyogó koronája az ő önzetlensége.*” SEBESTYÉN 1906. 74. – „Deák Ferenc nem fogadott el sem állást, sem rangot, sem kitüntetést. Elég volt neki az a tudat, hogy válságos időben egyaránt használt nemzetének és uralkodójának.” HERCZEG – FARKAS 1910. 112.

⁸⁵ GAAL 1891. 98.

⁸⁶ SEBESTYÉN 1900. 147.

⁸⁷ „A hálás nemzet Deák Ferencnek halála után szép szobrot emelt Budapesten, közel a lánchíd pesti oldalához.” PACSÉRI – DÉNES 1907. 61. „Koporsóját ezren és ezren kísérték a budapesti kerepesi temetőbe. Itt a kegyelet nagyszabású mauzoleummal örökítette meg a »haza bölcsé«-nek emlékét.” KOZMA 1910. 150–151. – „...koporsójára maga Erzsébet királyné tett koszorút, a nemzet pedig ércszobrot állított emlékének.” LOVCSÁNYI – UGRAY 1916. 151.

ték még a hangsúlyt.⁸⁸ Miután viszont szűk két évtized múlva Kossuth Lajos temetése felülmúlta és a kollektív emlékezetben lassacskán el is homályosította Deákét, az utóbbi tankönyvekbeli szerepeltetése mindinkább a nemzet és az uralkodócsalád érzelmi azonosulása demonstrálásának célját szolgálta, melynek során hol a – magától értetődően Erzsébet királyné által megszemélyesített – uralkodócsalád,⁸⁹ hol pedig a kettő közös gyásza⁹⁰ kerülhetett fókuszba.

A Deák Ferenc (politikusi és magánemberi) kultuszáról a vizsgált tankönyvekből körvonalazódó narratív vázat a vizuális megjelenítés különféle eszközeivel igyekeztek kiegészíteni és tovább erősíteni. A több évtizedes múltra visszatekintő Deák-kultusznak köszönhetően ráadásul viszonylag gazdag, több művészeti ágat is felölelő eszköztár állt már a dualizmus kori tankönyvkészítők rendelkezésére. Ahogy fentebb említettem, korszakunkban a polgári iskolai tankönyveket jellemezte elsősorban gazdag képanyag, az idő múltával mindazonáltal nagy számban jelentek meg immár illusztrált népiskolai történelemtankönyvek is (míg korábban természetesen illusztrálatlan polgári iskolai tankönyvre is akad példa). Úgy tűnik, hogy a nyomdatechnika rohamos fejlődésével a századfordulót követően a vizuális szemléltetés igénye szinte a teljes hazai tankönyvirodalom-kínálat elengedhetetlen velejárójává kezdett válni. E megállapítás korpuszunkra is igaz, hiszen az átnézett, 1900 után piacra került történelemtankönyvek bő háromnegyede még a népiskolai használatra készítették esetében is tartalmaz többé-kevésbé gazdag képillusztrációt (a polgári iskolák esetében pedig nincsen tudomásom olyan illusztrálatlan tankönyvről, ami 1900 után került ki a nyomdából).

⁸⁸ „Temetése oly egyszerű volt, milyennel a haza még egy fiát sem tisztelte meg soha.” B. P. 1882. 105. – „Temetése királyi volt. A nemzet koszorúkkal halmozta el koporsóját... Ő eltűnt, de nemes jellemének emléke fennmarad mindenkor.” VARGYAS 1886. 74. – „...sírjáig elkísérte oly tenger nép, minőhöz foghatót még nálunk nem láttak sem előtte, sem utána.” GAAL 1891. 99.

⁸⁹ „...amikor Deák Ferenc meghalt, [Erzsébet királyné] koszorút tett a ravatalára s a »haza bölcsé« koporsója mellett, mint egyszerű fájdalmas asszony, aki kedves halottját siratja, megjelent és sokáig sirt és imádkozott.” – FÖLDES 1899. 148–149. – „...mikor Deák Ferenc kihült teste mellett sirt a nemzet, megjelent a nagy ember ravatalánál a királyasszony is, s igaz szívvel siratta azt az embert, aki a király és a nemzet szívét oly közel hozta egymáshoz.” MARCZALI – FÖLDES 1906. 120. – „Az a tette, hogy (1876. januárius 31.) [Erzsébet királyné] leborult Deák Ferenc ravatalánál s babérkoszorút helyezett koporsójára, egymaga is meghódította volna a nemzetet.” MÁRKI 1909. 144. – „Igazi hazájának Magyarországot vallotta s be is bizonyította. Midőn Magyarországot Deák Ferenc halálával gyász érte: Erzsébet félre téve minden udvari szokást, személyesen jelent meg a nagy férfiú ravatalánál és sajátkezüleg tette a koporsóra koszorúját, majd letérdelt a ravatal imázsámolyára és ájtatosan imádkozott.” BÖNGÉRFI – REÖTHY 1910. 88. – „Erzsébet, Magyarország jószágos királynéja annyira szerette a haza bölcsét, hogy koporsójára sajátkezüleg tette le koszorúját, miközben könnyek csillogtak szemeiben.” BODNÁR 1912. 60.

⁹⁰ „Halálát az egész nemzet gyászolta, a királytól kezdve az utolsó pörig; ravatalára maga a királyné helyezett koszorút, koporsóját ezrek és ezrek kísérték, s emlékét a nemzet ércszoborral örökíté meg.” BARÓTI – CSÁNKI 1894. 184. – „1876-ban halt meg s a királyi család és a nemzet egyenlően osztozott a gyászban koporsójánál.” SEBESTYÉN 1906. 74. – „Koporsóját százezrek állották körül könnyes szemekkel s a legelső magyar asszony, a királyné tette rá a legelső koszorút. A »haza bölcsé« volt.” KIRÁLY 1899. 183.

Képanyaguk teljességének kvantitatív áttekintésével megállapítható, hogy a huszadik század eleji hazai illusztrált elemi és polgári iskolai történelemtankönyvek ikonográfiai apparátusának lényegében elmaradhatatlan részét képezte Deák Ferenc vizuális megjelenítése. A tendencia mindenesetre már a XIX. század utolsó évtizedeitől kezdve jól érzékelhető, ugyanis az ezekben az években megjelentetett összesen kilenc illusztrált elemi iskolai történelemtankönyv közül négyben is szerepel önálló képábrázolás Deákról. Mivel az 1900 után kiadott képes elemi iskolai történelemtankönyvek esetében már csupán egyetlen példa van a szokásosnak tekinthető Deák-illusztráció elmaradására, így annak is jelzésértéket tulajdoníthatunk, ha valaki valamiért nem tartotta szükségesnek a haza bölcse vizuális megjelenítését. Hogy ez összefüggésben lehet akár az adott tankönyv szerzőjének/illusztrátorának (implicit rendszerkritikus) politikai meggyőződésével, arra közvetlen bizonyítékul szolgál a szóban forgó tankönyv teljes képanyaga, melynek áttekintésével egyértelműen kiviláglik Kossuth szerepének erőteljes felülreprezentálása (a hosszú XIX. századról szóló leckék mindössze öt képillusztrációja közül egyetlen – az Országház Steindl-féle épületéről készült fotót – leszámítva ugyanis mindegyik Kossuthot illetve a szabadságharc eseményeit jeleníti meg).⁹¹

A vizsgálatba vont pedagógiai kiadványokbeli Deák-portrék kvalitatív jellemzői kapcsán összefoglalóan előre bocsájtható, hogy az idő múltával bővülő mértékben rendelkezésre álló ikonográfiai repertoárból a tankönyvek illusztrátorai viszonylag kreatívan merítettek. A két különböző iskolatípus forráskorpuszát együttvéve megállapítható, hogy a népiskolai tankönyvek vizuális Deák-ábrázolásainak döntő többsége az idős államférfit elevenítette meg, jellemzően valamelyik mellkép-reprodukcója felhasználásával.⁹² Elemi és polgári iskolai tankönyv esetében is van azonban példa arra, hogy Deákot a leginkább közismert reformkori portréjával⁹³ jelenítsék meg a tanulóifjúság számára, amely eljárás mindenesetre annyiban különösnek (illetve a reflektálatlanul előidézett kognitív disszonancia miatt legalábbis elgondolkodtatónak) tetszhetett, hogy minden esetben a kiegészítés tárgyalását elbeszélő szövegrészek közé illesztették a bő két évtizeddel korábbi korszak politikusának vonásait visszadó arcmást.⁹⁴

A tipikusnak tekinthető, az 1860-as évek Deákjáról készült mellkép-reprodukciók mellett idővel feltűnt egy absztraktabb ábrázolási technika is. Nevezetesen, amikor a korabeli Deák-kultusz tárgyi manifesztációi segítségével jelenítették meg áttételesen Deák alakját. Különösen a polgári iskolai történelemtankönyvek éltek ezzel a képi

⁹¹ Vö.: BODNÁR 1912. 55–57, 61.

⁹² Az áttekintett tankönyvekben két leggyakrabban előforduló időkori Deák-portré közül az egyik egy Marastoni József által 1866-ban készített litográfia volt. A másik pedig az első hazai reprezentatív csoportkép, a Benczúr Gyula által 1883-ban festett *Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság alakuló ülése 1857-ben* című impozáns tabló egyik részlete, amely Deákot ülve és szivarral a szájában ábrázolta húsznál több kortárs közéleti kiválóság társaságában. Mindkét képet közölte a *Vasárnapi Újság* is (előbbit az 1867. február 24., utóbbit az 1883. április 1-jei számában). Benczúr képéhez lásd még: BELLÁK 2002.

⁹³ Az 1842-es Franz Eybl-féle litográfia (többé-kevésbé jól sikerült) reprodukciójáról van szó esetükben.

⁹⁴ BILINSZKY 1916. 123.; KIRÁLY 1899. 180.; PACSÉRI 1913. 168.

reprezentációt megkettőző megoldással, amikor például a – budai várpalota számára készített – Zala György-féle Deák-mellszobor⁹⁵ (1902),⁹⁶ a fentebb már szintén szóba hozott fővárosi Deák-emlékmű⁹⁷ vagy Telcs Ede 1903-ban felavatott nagykanizsai ércdomborműve⁹⁸ reprodukciójával egyszerre tudták vizuálisan felidézni a haza bölcsét és – implicite – annak kortárs kultuszát is. Áttételesen, de szintén a Deák-ábrázolások közé sorolhatjuk azokat a korabeli tankönyv-illusztrációkat is, amelyeken – többedmagával – szintén felfedezhető volt Deák alakja vagy legalábbis tudni lehetett róluk, hogy neki is rajta *kell* lennie. Az előbbire jellemző példa Than Mór a Nemzeti Múzeum lépcsőházát díszítő, monumentális freskójának (1875) a zárórészlete, amely a hazai közelmúlt kulcsszereplőit helyezte egymás mellé Széchenyi és Deák (jóllehet allegorikusan több évtizednyi távolságot áthidaló) alakjával a középpontban.⁹⁹ Vizuálisan ugyan alig kivehetően, a lexikális ismereteik mobilizálásával azonban szintén tudatosulhatott a korabeli tankönyvhasználók számára Deák jelenléte azokon a reprodukciókon is, amelyek az első népképviselési országgyűlést (együttal az István nádor oldalán a pulpituson felsorakozó első felelős magyar kormány tagjait) ábrázolták Boros József és August von Pettenkofen korabeli litográfiaja (1849) nyomán.¹⁰⁰ Elemi és polgári iskolai tankönyvben is volt példa továbbá arra, hogy a Batthyány-kormány tagjait önálló képillusztráció formájában jelenítsék meg.¹⁰¹ A korszak szemfüles polgári iskolai tanulója mindezeket túl ráadásul olyan tankönyvillusztráción is felismerhette Deákot, amely viszont már tisztán a politikai mítoszteremtés terepére vezet. Ugyan több olyan polgári iskolai történelemtankönyvről lehet tudni, amelyben fellelhető az 1906-ban felavatott Zala György-féle Andrassy-lovasszobor¹⁰² fényképfelvétele, ám egyikük az annak oldalán elhelyezett bronz domborműről is közölt reprodukciót, nevezetesen arról, amelyik olyaténképp örökíti meg Ferenc József magyarra királlyá koronázásának jelenetét, hogy azon – a tényeknek közismerten ellentmondva – Deák Ferenc alakja is kivehető.¹⁰³

⁹⁵ Vö. SZATMÁRI 2004. 81.

⁹⁶ HERCZEG – FARKAS 1910. 110.; MÁRKI 1909. 137.

⁹⁷ TANOS – TEÉSZ 1901. 158.; TERGINA 1906. 133.

⁹⁸ NITSCH 1910. 132.

⁹⁹ MÁRKI 1909. 141.; NITSCH 1910. 121. Mivel a képrészleten Széchenyi és Deák mögött Batthyány Lajos alakja is világosan kivehető, ahogy a velük szembe forduló, ám félprofilból is jól felismerhető Kossuth Lajos szintén szerepel rajta, így olyan korabeli tankönyvre is akad példa, amelynek képaláírása szerint a szóban forgó illusztráció „Az első felelős magyar miniszteriumot” ábrázolja. (E merész átértelmezés érvényességét mindenesetre erősen korlátoz(hat)ta, hogy a képkivágoton Petőfi és Damjanich portréja úgyszintén egyértelműen beazonosítható). Vö. PACSÉRI 1913. 165.

¹⁰⁰ BARÓTYI 1894. 117.; FÖLDES 1899. 141.; KEMÉNYFY 1912. 84.; KOZMA 1910. 139.; TERGINA – KOVÁCS 1902. 131.

¹⁰¹ Az egyik közismert 1848-as tablókép felhasználásával: FARKAS 1908. 86. (Az 1848-as Barabás-litográfia nyomán.); SZIGETHY 1916. 54., illetve egy Rusz Károly-féle metszetet (vö. *Vasárnap* Újság, 1867. június 2. 272.) reprodukálva: KOZMA 1910. 136.

¹⁰² KOZMA 1910. 156.; MÁRKI 1909. 148.; NITSCH 1910. 135.

¹⁰³ BILINSZKY 1916. 127. Ténysbeli tévedések azonban nemcsak a vizuális ábrázolás, de a narráció síkján is előfordultak olykor a Deákról szóló szövegrészekben. A Király Pál tankönyvéből tanulók arról értesülhettek például, hogy Deák 1865-től tíz évig „irányította hazánkat”, és „elhunytaig

A dualizmus kori népiskolai történelemtankönyvekből felszóló Deák-kultusz nyomait regisztrálni igyekvő áttekintésemet azzal a kultusztörténeti perspektívából talán a legszerencsésebbnek bizonyuló fejleménynek az említésével zárom, hogy mind Deák legfontosabbnak ítélt politikai hagyatéka, mind magánemberi erényeinek kultusza az uralkodóház legnépszerűbb tagja, Erzsébet királyné széleskörűen terjesztett tiszteletével fonódhatott szorosban egybe. A királyné szerepeltetése az idő múltával ugyanis olyannyira elmaradhatatlan részévé avanszált egyfelől a kiegyezési tárgyalások tankönyvi elbeszélésének, hogy annak, némi túlzással, szinte „társ-szerzőjévé” léptették elő. Ezen értelmezési séma szerint tudniillik amíg Deákra az uralkodó racionális-értelmi meggyőzése, addig Erzsébet királynéra hitvesének nem lebecsülendő lelki-érzelmi kondicionálása hárult, következésképp az ilyen felfogott „munkamegosztás” Erzsébet szerepét közel azonos státuszba látszott emelni Deákéval.¹⁰⁴ Mindez a leányiskolák számára készült tankönyvekre természetesen fokozottan igaz volt,¹⁰⁵ amelyekben a magyarok kortárs nagyasszonyának élete ráadásul önálló leckeként szerepelt. Erzsébet királynénak a nemzet és az uralkodóház közötti megbékélést szimbolizáló szerepe, ahogy arról fentebb bővebben is szó volt, ráadásul éppen Deák ravatalánál tett képi ábrázolása kapcsán nyert klasszikus vizuális megformálást Zichy Mihály festménye révén, amely mintegy a politikai és érzelmi kiegyezés¹⁰⁶ profán „védangyalá”-t örökítette meg személyében.

---

volt a nemzet vezére”, ami legfeljebb képletesen volt igaznak tekinthető, sőt akként sem teljesen, hiszen Deák – egyre súlyosbodó betegsége miatt – köztudomásúlag 1873-ban mondta el utolsó országgyűlési beszédét, onnantól haláláig nem is vett már részt a napi politikában. Kozma Gyula tévedése viszont képletesen sem igazolható midőn arról ír, hogy Deák a „koronázáson csak mint Pest város belső kerületének képviselője vett részt”. Hozzájuk képest szinte nüansznvi (bár, ha úgy tetszik „freudi”) volt Lőránd Lajos tévesztése, aki szerint Kossuth kibékülése jeléül „pálmaágot” küldött Deák koporsójára. Vö. KIRÁLY 1899. 182–183.; KOZMA 1910. 149.; LŐRÁND 1914. 94.

¹⁰⁴ „Királyunk mellett jóságos anygalként ott állott mindig áldott emlékű felesége, *Erzsébet*, is. Akinek szép rész jutott abból, hogy a király és nemzet között a béke helyreállott.” MARCZALI – FÖLDES 1906. 120. – „*Deák Ferenc* bölcs tanácsaira, s *Erzsébet* királyné közbenjárására 1867-ben a nemzet s az uralkodó csakugyan kiegyezett.” FARKAS 1908. 108. – „A nemzet és király között megszűnt a bizalmatlanság, amiben óriási érdeme volt I. Ferenc József áldott lelkü nejének, *Erzsébet* királynőnek [!].” GYÖRFFY 1911. 46. – „A nemzeti küzdelmek között hűséges szószólónk volt a király előtt nemeslelkű királynénk, *Erzsébet*, kinek a kiegyezés létrejöttében is nagy az érdeme.” KISS 1913. 86.

¹⁰⁵ Vö. pl.: „A bécsi Burgban nem volt a magyar nemzetnek hűségesebb szószólója, mint ő. Midőn Deák Ferenc megkezdte a kiegyezés nagy munkáját, *Erzsébet* királyné volt legjobb segítőtársa.” HERCZEG – FARKAS 1910. 112. – „Ebben a kedvező fordulatban nagy része volt az uralkodó hitvesének, *Erzsébet*nek, kit a gondviselés a hosszú megpróbáltatás után igazi védőangyalul küldött számunkra. Az ifjú királyné áldott jó szíve meleg rokonszenvvel állott a pártunkra és az ő hathatós szószólása és az Ausztriát ért újabb csapások végre felénk fordították az uralkodó szívét.” ALPÁRY 1910. 93.

¹⁰⁶ A dolgozat kérdésfelvetéséhez csak áttételesen kapcsolódik, ám fontos jelezni, hogy a számtalan *Erzsébet* királynét ábrázoló portrén kívül nyilvánvalóan a nemzet és az uralkodó közötti kibékülés és harmónia vizuális megerősítését, továbbá az uralkodó markáns *nemzetisítését* szolgálta az is, hogy Ferenc Józsefet vagy magyar huszártábornoki egyenruhában vagy fején a Szent Koronával jelenítette meg valamennyi tankönyvillusztráció. Az elemi iskolai tankönyvek jellemzően – az egykorú metszeteket újra hasznosítva – a koronázási dombon lóháton a négy égtáj felé kardjával sújtó

Egyáltalán nem meglepő tehát, hogy Zichy – képiségeiben és asszociatív hatásában egyaránt átütő erejű – festménye a hazai illusztrált népiskolai történelemtankönyvek legtöbbször reprodukált, minden kétséget kizáróan kanonikus elemévé lett mind a deáki életmű, mind pedig a kiegyezés vizuális megjelenítésének.¹⁰⁷

Összegzés

Írásom első felében arra kerestem választ, hogy Deák Ferenc kultusza hogyan alakult és teljesedett ki még élete folyamán, milyen változáson ment keresztül a kortársak és az utókor számára is legjelentősebb és legnagyobb hatású politikai alkotása, az osztrák–magyar közjogi kiegyezés megkötését követően, és végül miképp vált lényegében elválaszthatatlanná attól legkésőbb halála pillanatától kezdve. Akkortól tehát, amikortól nem volt többé módja akadályozni (vagy akár csak mérsékelni) a személye köré épülő – immár államilag is patronált – politikai kultusz intézményesülését. A vázlatos, ám több forrástípusra kiterjedő áttekintés során egyértelműnek látszó megerősítést nyert, hogy Deák Ferenc kortárs kultuszának eredője nem a kiegyezés volt. Sőt, talán nem túlzás úgy fogalmazni, hogy annak a kiegyezés megkötése, majd a dualizmus rendszerének kiépülése inkább többet ártott, mint használt. A passzív rezisztencia idején, és különösen az 1861-es országgyűlésen elmondott feliratai révén kiérdemelt *osztatlan* népszerűségéhez mérten az 1867-től kezdve közjogi tekintetben tartósan meghasonló hazai közvélemény szemében Deák a továbbiakban nem lehetett ugyanis többé a nemzeti egység kétségbevonhatatlan megtestesítője. Hiába tett számos, szimbolikus értelemben is alapvető gesztust a nemzeti közvélemény kiegyezéssel elégedetlen (korántsem elhanyagolható) része számára, és tette több alkalommal nyilvánvalóvá, hogy ő továbbra is „megmaradt Deáknak”, nem szürkülvén „Deák-pártivá”, szimbolikusan még életében óhatatlanul eggyé vált (az alapjában általa egyébként soha meg nem tagadott) kiegyezési művel.

Deák személyes és politikusi habitusa ráadásul sokkal inkább nehezítette, mintsem segítette a köréje szerveződni kívánó hivatalos kultuszteremtési szándékok megvalósulását, amelyekből életében közismerten élénk elhatárolódással tartotta magát távol. Mindenesetre maradéktalan (és nemzetközi) köztiszteletet kiváltó politikusi és emberi kvalitásai, valamint az általa képviselt erkölcsi magaslat nemcsak a kommunikatív emlékezetében osztozó kortársai, de a rákövetkező nemzedék számára

---

uralkodót ábrázolták. KUTTNER 1896. (első borító); NEUMANN 1896. 101.; BENEDEK 1908. 194.; SZIGETHY 1916. 60. A polgári iskolai tankönyvek illusztrátorai viszont elsősorban magának a koronázási szertartásnak a képi reprezentációit preferálták. Ehhez többnyire Eduard von Engherth 1867-es vásznához fordultak segítségért. BÖNGÉRFI – RÓETHY 1910. 86.; BÖNGÉRFI – TOLNAI 1901. 147.; KEMÉNYFY 1912. 92.; TERGINA – KOVÁCS 1902. 135. (egy elemi iskolás tankönyvben szintén, vö. BARÓTI 1894. 119.). Néhány esetben viszont Székely Bertalannak a kecskeméti új városháza közgyűlési terméhez készített falfestményét (1897) használták. LÓRÁND 1914. 107.; PACSÉRI – DÉNES 1907. 62. Végül arra is volt példa, hogy a Millennium alkalmából az uralkodó előtt hódoló országgyűlést megörökítő, 1909-re elkészült Benczúr-festmény reprodukcióját közölték. LÓRÁND 1914. 109.; MÁRKI 1909. 145.; NITSCH 1910. 137.; PACSÉRI 1913. 171.

¹⁰⁷ HERCZEG – FARKAS 1910. 111.; KOZMA 1910. 150.; MÁRKI 1909. 143.; NITSCH 1910. 141.; TANOS – TEÉSZ 1901. 160.; SEBESTYÉN 1906. 75.; PACSÉRI – DÉNES 1907. 60.

is példaértékű maradt. Minderre természetesen a halála után íródott történelem-tankönyvek szerzői is jó okkal támaszkodhattak, és támaszkodtak is előszeretettel abbéli igyekezetükben, hogy a csekély érzelmi azonosulást kiváltani képes dualista politikai berendezkedés legitimitását a tanulóifjúság számára Deák erkölcsi tekintélyével (és persze a hozzá több szálon kötődő Erzsébet királyné népszerűségével) bástyázzák körül. Talán nem túlzás azt állítani, hogy amint a vele kapcsolatos kommunikatív emlékezet lassacskán (assmanni értelemben vett) kulturális emlékezetté¹⁰⁸ alakult, úgy sematizálódott és mosódott mindinkább egybe Deák és a kiegyezés megítélése is. Végül az osztrák–magyar államalakulat első világegés következtében végbement semmivé válása nemcsak Deák életművét, de kultuszát is markánsan új kontextusba helyezve írta át és tette utólag sok szempontból zárójelbe, mint amire jobbára meghaladott, de legalábbis végérvényesen történetivé lett kategóriaként szokás immár tekinteni.¹⁰⁹

BIBLIOGRÁFIA

- ALBERT 2017. ALBERT B. Gábor: A Deák kultusztól a romantikus „Ferenc Jóska-kép” kialakulásáig. Avagy az Osztrák–Magyar Monarchia reprezentációja a Horthy-korszak történelemtankönyveiben. *Belvedere*, 2017/3. 90–98.
- ALPÁRY 1910. ALPÁRY Lajos: *A magyar nemzet története az ókor vázlatával és kapcsolatban a világtörténelem egykorú főbb eseményeivel. II. Rész. A mohácsi véstől napjainkig. Polgári leányiskolák számára az új tanterv alapján*. Lampel R., Budapest, 1910.
- ASBÓTH 1875. ASBÓTH János: *Magyar conservatív politika*. Légrády Testvérek, Budapest, 1875.
- ASSMANN 2004. JAN ASSMANN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és a politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. HIDAS Zoltán. Atlantisz, Budapest, 2004.
- B. P. 1882. B. P.: *A magyarok története rövid kivonatban. Népiskolai használatra*. Telegdi K. Lajos, Debrecen, 1882.⁵
- BALÁZS 2001. BALÁZS Margit: *A haza bölcsé, a bolond gróf és a többiek. Ragadványnevek történelmünkben*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001.
- BARÓTI – CSÁNKI 1894. BARÓTI Lajos – CSÁNKI Dezső: *Magyarország története polgári és felsőbb leányiskolák számára*. Lampel Róbert, Budapest, 1894.

¹⁰⁸ „A kulturális emlékezet a múlt szilárd pontjaira irányul... A múlt itt szimbolikus alakzatokká alvad, ezekbe kapaszkodik az emlékezés... a kulturális emlékezet a tényszerű múltat emlékezetes múlttá s így mítosszá alakítja.” ASSMANN 2004. 53.

¹⁰⁹ E folyamat mélypontját kétségkívül az 1945 utáni időszak és az egypárti diktatúra kezdeti éveit jelentették, amikor lényegében egy évtizeden keresztül nem is jelent(/hetett) meg Deák-témájú publikáció. Vö. HERNÁDI 1992. 416–417. Születésének kétszázadik évfordulója viszont mint ha egy (inkább a tudományosságra korlátozódó) kisebb átértékelési reneszánszt hozott volna a megítélésében, ami mindenesetre azt jelzi, hogy a tágan értett Deák-kultusz története korántsem tekinthető lezárultnak, ha folytonosságát tekintve egészen másféle dinamikát követ is, mint például Kossuthé (esetében ezért talán helyénvalóbb a megszakítotttságot hangsúlyozni). A 2003-as jubileumi év fontosabb tudományos és tudományos ismeretterjesztő kiadványainak értékeléséről lásd: PAJKOSSY 2004.

- BARÓTI 1894. BARÓTI Lajos: *A magyar nemzet története. Elemi népiskolák számára.* Lampel Róbert, Budapest, 1894.
- BELLÁK 2002. BELLÁK Gábor: A „nemzeti tömörülés” képe. Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság alakuló ülése Benczúr Gyula festményén. In: *A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1997–2001. Művészettörténeti tanulmányok Sinkó Katalin köszöntésére.* Szerk. KIRÁLY Erzsébet. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2002. 187–190.
- BENEDEK 1908. BENEDEK Elek: *A magyar nemzet története az elemi iskolák V. és VI. osztálya számára. / Geschichte der ungarischen Nation. Für die 5. und 6. Klasse der Elem.-Volksschulen.* Athenaeum, Budapest, 1908.
- BÉRES 2015. BÉRES Katalin: Festetics Mária, Erzsébet királyné udvarhölgye. In: „Jól esik köztetek lenni...”. *Női sorsok, szerepek Deák Ferenc környezetében.* Szerk. Kiss Gábor. Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, Zalaegerszeg, 2015. 145–168.
- BILINSZKY 1916. BILINSZKY Lajos: *A magyar nemzet története. Kapcsolatban a világtörténet legfontosabb eseményeivel. A katolikus polgári leányiskolák negyedik osztályának.* Athenaeum, Budapest, 1916.³
- BODNÁR 1912. BODNÁR Gábor: *A magyar nemzet története az elemi népiskolák V. és VI. osztályai számára.* Polatsek, Temesvár, 1912.
- BÖNGÉRFI – TOLNAI 1901. BÖNGÉRFI János – TOLNAI Lajos: *A magyar nemzet története polgári fiú- és leányiskolák, valamint felsőbb leányiskolák számára.* Wodianer, Budapest, 1901.
- BÖNGÉRFI – RÖETHY 1901. BÖNGÉRFI János – RÖETHY Vladimír: *Történelem. Polgári leányiskolák IV. osztálya számára.* II. Rész. Lampel R., Budapest, 1910.
- BRUCK é. n. BRUCK Jakab: *Erzsébet-sósfürdő Budapesten és keserűvíz forrásai természettudományi és orvosi szempontból.* (Füldíróadalmi Könyvtár 23.) Eggenberger, Budapest, é. n.
- BRUNOWSKY 1913. BRUNOWSKY Rezső: *A magyar nemzet története kapcsolatban a világtörténet nevezetesebb eseményeivel. A róm. kath. elemi népiskolák V. és VI. osztálya számára. A 2, 3, 4, 5 és 6 tanítós róm. katolikus, magyar tanításhelyű iskolák számára.* Szent István Társulat, Budapest, 1913.
- BUL Budapest teljes utcanévlexikona. Összeállította MÉSZÁROS György, szerk. RÁDAY Mihály. Sprinter, Budapest, 2003.
- CENNERNÉ WILHELMB 1992. CENNERNÉ WILHELMB Gabriella: Deák Ferenc ikonográfiája. In: KÖRMÖCZI Katalin: „... a mi megmarad, fordítsa jó czélokra”. *Deák Ferenc hagyatéka.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1992. 294–299.
- CIEGER 2016. CIEGER András: Legitimációs problémák az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezésben. *Levéltári Közlemények*, 2016. 7–23.
- CIEGER 2018a. CIEGER András: „Az ön Deákján tanul a mi nemzedékünk”. Kónyi Manó és a *Deák Ferenc beszédei* In: CIEGER András: *1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. Budapest, 177–187.
- CIEGER 2018b. CIEGER András: Annus mirabilis? Annus horribilis? In: CIEGER András: *1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2018. 9–29.
- CIEGER 2018c. CIEGER András: Deák Ferenc írásban és képben. Miként ábrázolható a kiegyezés? In: CIEGER András: *1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2018. 111–138.

- Cs. JELENIK 1881. Cs. JELENIK Imre: *Weninger Vince élet- és jellemrajza*. Tettey Nándor és társa, Budapest, 1881.
- CSENGERY 1928. CSENGERY Antal: *Hátrabagyott iratai és feljegyzései*. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.) Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1928.
- CSENGERY 1877. CSENGERY Antal: *Deák Ferencz emlékezete*. Franklin Társulat, Budapest, 1877.
- DEÁK 2004a. DEÁK Ágnes: Deák, a magyarok Mózese. Deák Ferenc és a kortárs utókor, 1876. *Holmi*, 2004/8. 935–946.
- DEÁK 2004b. DEÁK Ágnes: „Ő csak Deák és nem Deákpárti”. Deák és pártja 1869 után. In: *Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége 1833–1873*. Szerk. MOLNÁR András. (Zalai gyűjtemény 59.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2004. 261–321.
- DEÁK 2022. DEÁK Ágnes: Who Was the Father of the Compromise? In: *The Creation of the Austro-Hungarian Monarchy: A Hungarian Perspective*. (Routledge Studies in Modern European History.) Ed. by GYÁNI Gábor. Routledge, New York–Abingdon, 2022. 119–148.
- Deák-adomák*, 1871. *Deák Ferencz-adomák*. Rosenberg testvérek, Budapest, 1871.
- Deák-album*, 1876. *Deák-album. Emlékkönyv*. Franklin-társulat, Budapest, 1876.
- EÖTVÖS 1905. EÖTVÖS Károly: *Deák Ferencz és családja*. II. kötet. Révai, Budapest, 1905.
- FARKAS 1908. FARKAS Sándor: *Történelem a népiskolák V. osztálya számára. Az új tanterv szerint*. Egyetemi, Budapest, 1908.
- FARKAS 2008. FARKAS Mária: *Történelemtanítás a népiskolákban a dualizmus kori Magyarországon*. Trezor, Budapest, 2008.
- FERENCZI 1904. FERENCZI Zoltán: *Deák élete*. III. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1904.
- FÖLDES 1899. FÖLDES Géza: *Magyarország története polgári és felsőbb leányiskolák számára*. Athenaeum, Budapest, 1899.
- GAAL 1891. GAAL Mózes: *A magyar nemzet története a világtörténelem nevezetes eseményeivel kapcsolatban. A népiskolák V. és VI. osztálya számára*. Lampel R., Budapest, é. n. [1891 u.]
- GELLÉR 2007. GELLÉR Katalin: *Zichy*. Corvina, Budapest, 2007.
- GERGELY – KOVÁCS 1895. GERGELY Károly – KOVÁCS Lajos: *Életrajzok a magyar nemzet történetéből. Az elemi iskola III. és IV. osztályai számára*. Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület, Budapest, 1895.
- GYÁNI 2004. GYÁNI Gábor: Válaszúton az irodalmi kultusz kutatás. *Literatura*, 2004/2. 208–218.
- GYÓRFFY 1911. GYÓRFFY Iván: *Magyarország történelme a világtörténelem legfőbb eseményeivel kapcsolatban. Kézikönyvvül népiskolai növendékek számára*. Buzárovits, Esztergom, 1911.³²
- GYULAI 1876. GYULAI Pál: Kossuth levele Deák halálakor. *Budapesti Szemle*, 1876. 11. kötet, 21. sz. 173.
- HERCZEG – FARKAS 1910. HERCZEG Árpád – FARKAS Sándor: *A magyar nemzet története kapcsolatban a világtörténet fontosabb eseményeivel. A polgári leányiskolai új tanterv szerint a IV. osztály számára*. Singer és Wolfner, Budapest, 1910.
- HERNÁDI 1992. HERNÁDI László Mihály: Bibliográfia 1817–1990. In: KÖRMÖCZI Katalin: „... a mi megmarad, fordítsa jó célokra”. *Deák Ferenc hagyatéka*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1992. 374–383, 396–402.

- IMRE 2003. IMRE László: Deák Ferenc és a magyar irodalom. In: *Deák Ferenc emlékezete*. Szerk. SZABÓ András. Akadémiai, Budapest, 2003. 197–206.
- JÓKAI 1888. JÓKAI Mór: A magyar nép humora. In: *Magyarország*. I. kötet. Főszerk. JÓKAI Mór. (Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képbén. III. kötet.) Magyar Királyi Allamnyomda, Budapest, 1888. 333–346.
- KARDOS 2003. KARDOS József: Deák Ferenc és a kiegyezés a tankönyvekben. *Könyv és Nevelés*, 2003/4. 42–51.
- KEMÉNYFY 1912. KEMÉNYFY K. Dániel: *A magyar nemzet története kapcsolatban a világtörténet főbb eseményeivel*. 2. rész. *A mohácsi vésztől napjainkig. Az új állami és katolikus tanterv alapján a polgári leányiskolák IV. osztálya számára*. Lampel, Budapest, 1912.
- KIRÁLY 1899. KIRÁLY Pál: *Magyarország története felsőbb leányiskolák és polgári leányiskolák használatára*. Athenaeum, Budapest, 1899.
- KISS 1913. KISS Áron: *A magyarok története kapcsolatban a világtörténet nevezetesebb eseményeivel, az elemi iskolák V. és VI. oszt. számára*. Átdolgozta ÚRHEGYI Alajos. M. Kir. Tudományegyetem, Budapest, 1913.³
- Kossuth ir.* VIII. *Kossuth Lajos iratai*. VIII. kötet. Sajtó alá rendezte KOSSUTH Ferenc. Athenaeum, Budapest, 1900.
- KOZMA 1910. KOZMA Gyula: *A magyar nemzet története a mohácsi vésztől napjainkig kapcsolatban a világtörténet főbb eseményeivel*. Átdolgozta DANIELNÉ LAMÁCS Lujza. A polg. leányisk. 4. osztálya számára. Franklin, Budapest, 1910.⁴
- KÖRMÖCZI 1992. KÖRMÖCZI Katalin: „... a mi megmarad, fordítsa jó czélokra”. *Deák Ferenc hagyatéka*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1992.
- KUTTNER 1896. KUTTNER Sándor: *Első oktatás a magyarok történetében tekintettel a világtörténet nevezetesebb eseményeire*. Népiskolák V. és VI. osztálya számára teljesen átdolgozta SUPPAN Vilmos és LAUKÓ Albert. Wodianer, Budapest, 1896.²⁰
- LAJTAI 2022. LAJTAI L. László: A hazai történelem nemmagyar nyelvű tankönyvei a dualizmus kori Magyarországon. In: *VERITAS Évkönyv 2021*. Szerk. FARKAS Judit Antónia – OROSZ László – SCHWARCZWÖLDER Ádám. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, Budapest, 2022. 106–126.
- LAVELEY 1868. LAVELEY, Émile de: L'Allemagne depuis la guerre de 1866. VIII. Deák Ferencz. *Revue des Deux Mondes*, 1868/6. 5–40.
- LAVELEY 1869. *Deák Ferencz*. Laveley Emil után fordította s kiigazító jegyzetekkel kísérte SZÁSZ Károly. Ráth Mór, Pest, 1869.
- LÓRÁND 1914. LÓRÁND Lajos: *Magyarország története a polgári fiúiskolák III. osztálya számára*. Lampel, Budapest, 1914.
- LOVCSÁNYI – UGRAY 1916. LOVCSÁNYI Gyula – UGRAY János: *A magyar nemzet története a polgári fiúiskolák III. osztálya számára*. Athenaeum, Budapest, [1916.⁴]
- MANN 1993. MANN Miklós: *Kulturpolitikuskok a dualizmus korában*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1993.
- MARCSALI – FÖLDES 1906. MARCSALI Henrik – FÖLDES Géza: *A történet kis tükre. Az elemi iskolák V. és VI. osztálya számára*. Lampel, Budapest, 1906.
- MÁRKI 1909. MÁRKI Sándor: *A magyarok története kapcsolatban az egyetemes történet főbb eseményeivel. Az 1908. évi polg. leányiskolai tanterv alapján, a polgári leányiskolák IV. osztálya részére átd.* PALLÓS Albert. Singer és Wolfner, Budapest, 1909.

- MÁTHÉ 1976. MÁTHÉ Gábor: Deák Ferenc emlékének törvénybeiktatása (1876: III. tc.). In: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Szerk. DEGRÉ Alajos et al. (Zalai gyűjtemény 5.) Zala Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, Zalaegerszeg, 1976. 369–378.
- MÉSZÁROS 1991. MÉSZÁROS István: *Magyar iskolatípusok 996–1990*. (A Magyar Neveléstudományok Forrásai VI.) Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1991.
- MILLAUD 1873. MILLAUD, Albert: *Voyages d'un fantaisiste. Vienne – Le Danube – Constantinople*. Michel Lévy, Paris, 1873.
- NAGY 2018a. NAGY Ildikó: Három elmélet – három szobor. In: *A magyar művészet a 19. században. Képzőművészet*. Főszerk. SISA József. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Osiris, Budapest, 2018. 574–576.
- NAGY 2018b. NAGY Ildikó: Az első emlékművek, emlékműpályázatok, társadalmi igény és művészi teljesítmény. In: *A magyar művészet a 19. században. Képzőművészet*. Főszerk. SISA József. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Osiris, Budapest, 2018. 583–588.
- NÉMETH 2004. NÉMETH József: Deák Ferenc személye a magyar irodalomban. In: *A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig – Deák Ferenc emlékezete. A Göcseji Múzeum konferenciái a Deák-évben*. Szerk. BÉRES Katalin. Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg, 2004. 133–137.
- NEUMANN 1896. NEUMANN, S. A.: *A magyarok története. Magyar és német nyelven kérdések és feleletekben*. A 15. kiadást teljesen átdolgozta GAAL Mózes. Stampfel Károly, Pozsony–Budapest, 1896.
- NIETZSCHE 1873. (1989.) Friedrich NIETZSCHE: *A történelem hasznáról és káráról (1873)*. Ford. TATÁR György. (Hermész Könyvek.) Akadémiai, Budapest, 1989.
- NITSCH 1910. NITSCH Árpád János: *A magyar nemzet története a polgári leányiskolák IV. osztálya számára*. Singer és Wolfner, Budapest, 1910.
- NORA 2010. Pierre NORA: Emlékezet és történelem között – A helyek problematikája. Ford. K. HORVÁTH Zsolt. In: Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Szerk. K. HORVÁTH Zsolt. Napvilág, Budapest, 2010. 13–33.
- Ogy. kb. ir. 1861. *Az 1861. év április 2. Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának iromanyai*. Landerer és Heckenast, Pest, 1861.
- Ogy. napló, 1875. V. *Az 1875-dik évi országgyűlés képviselőházának naplója*. V. kötet. Schlesinger és Wohlauer, Budapest, 1876.
- PACSÉRI 1913. PACSÉRI Károly: *A magyar nemzet története kapcsolatban a világtörténet legfontosabb eseményeivel*. 2. rész. A polgári leányiskola IV. osztálya részére. Szt. István-Társulat, Budapest, 1913.
- PACSÉRI – DÉNES 1907. PACSÉRI Károly – DÉNES Károly: *Magyarország története szemléltető képekkel és három történeti térképpel az elemi iskolák V. és VI. osztálya számára az új miniszteri tanterv utasításai szerint*. Polatssek, Temesvár, 1907.
- PAJKOSSY 2004. PAJKOSSY Gábor: Deák-emlékév. *BUKSZ*, 2004/2. 144–157.
- PULSZKY 1883. PULSZKY Ferenc: Visszaemlékezések. *Budapesti Szemle*, 1883. 33. kötet, 75. sz. 342.
- SÁGHELY 1929. SÁGHELY Lajos: *A magyar polgári iskola hatvan éves multja*. Orsz. Polgári Iskolai Tanáregyesület, Budapest, 1929.
- SÁNDOR 1986. SÁNDOR Pál: *Az anekdotázó Deák Ferenc*. (Nemzet és emlékezet.) Magvető, Budapest, 1986.

- SEBESTYÉN 1900. SEBESTYÉN Gyula: *A magyar nemzet története. Polgári leányiskolák IV. osztálya számára*. Franklin, Budapest, 1900.
- SEBESTYÉN 1906. SEBESTYÉN Gyula: *A magyar nemzet története. Az elemi népiskolák V. osztálya számára*. Franklin, Budapest, 1906.⁸
- SIMON 1983. SIMON Gyula: A polgári iskola helye, szerepe és művelődési eszménye a magyar iskolaügy történetében. In: *Polgári iskolai tankönyvek 1868–1945*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1983. ix–xxxv.
- SZABAD 1976. SZABAD György: Deák Ferenc három politikai korszaka. *Magyar Tudomány*, 1976/11. 675–687.
- SZATMÁRI 2004. SZATMÁRI Gizella: Deák Ferenc kultuszáról – életében és halálában. *Pannon Tükör*, 2004/5. 78–83.
- SZÉCHENYI 1937. *Gróf SZÉCHENYI István naplói*. Szerk. és bev. VISZOTA Gyula. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai) V. kötet. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1937.
- SZÉLL KÁLMÁNNÉ VÖRÖSMARTY 1926. SZÉLL KÁLMÁNNÉ VÖRÖSMARTY Ilona: *Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből*. Pallas, Budapest, 1926.
- SZIGETHY 1908. SZIGETHY Lajos: *Magyar történet. Az ág. hitv. evang. elemi isk. VI. osztálya számára A Luther-Társaság megbízásából a népiskolai tanterv alapján*. Luther-társaság, Budapest, 1916.
- TAKÁCS 1973. TAKÁCS Péter: *Deák Ferenc történeti szerepéről alkotott ítéletünk változásai a közoktatásban*. (A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Füzetei 47.) Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza, 1973.
- TANOS –TEÉSZ 1901. TANOS László – TEÉSZ János: *A magyar nemzet története. Polgári leányiskolák és felsőbb leányiskolák használatára*. Singer és Wolfner, Budapest, 1901.
- Tanterv*, 1869. *Tanterv a népiskolák számára*. Az 1868-dik XXXVIII. t. cz. értelmében kiadja a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter. Magyar Kir. Egyetem, Buda, 1869.
- Tanterv*, 1905. *Tanterv és utasítás az elemi népiskola számára. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1905. évi június hó 16-án 2202. eln. számú rendeletével*. Magyar Királyi Tudományegyetem, Budapest, 1905.
- TATÁR 1886a. TATÁR Péter [MEDVE Imre]: *A haza bölcsje Deák Ferencz*. Bucsanszky A., Pest, 1866.
- TATÁR 1886b. TATÁR Péter [MEDVE Imre]: *Franz Deák der Landweise*. Bucsanszky A., Pest, 1866.
- TERGINA – KOVÁCS 1902. TERGINA Gyula – KOVÁCS Samu: *A magyar nemzet története. Polgári fiúiskolák számára*. Lampel, Budapest, 1902.
- TERGINA 1906. TERGINA Gyula: *A magyar nemzet története kapcsolatban a világtörténet nevezetesebb eseményeivel. A népiskolák V. és VI. osztálya számára*. Singer és Wolfner, Budapest, 1906.³
- TÓTH 1851. TÓTH Lőrinc: Deák Ferencz. In: *Magyar szónokok és statusférjak*. Szerk. CSENGERI Antal. Heckenast Gusztáv, Pest, 1851.
- TÓTH 1895. TÓTH Béla: *Szájrrul szájra. A magyarság szálló igéi*. Athenaeum, Budapest, 1895.
- TÓTH 1901. TÓTH Béla: *Szájrrul szájra. A magyarság szálló igéi*. Athenaeum, Budapest, 1901.
- TÓTH 1999. TÓTH Vilmos: A Kerepesi úti temető másfél évszázada. *Budapesti Negyed*, 1999. nyár. 3–126.
- TÖRS 1876. TÖRS Kálmán: *Deák Ferencz emlékezete*. Deutsch M., Budapest, 1876.

- UJASSI 1871. UJASSI Farkas: *Honismeret. Földrajzi és történelmi képek kérdések- és feleletekben. Néptanodák számára.* Stein János, Kolozsvár, 1871.
- UKIT II. *Ujabb kori ismeretek tára. Tudományok 's politikai és társas élet encyclopædiája.* II. kötet. Heckenast Gusztáv, Pest, 1850.
- VARGA 1894. VARGA Ottó: *A magyarok története és Magyarország a jelenben. A középiskolák alsó osztályai valamint polgári-, leány- és kereskedelmi középiskolák számára.* Franklin, Budapest, 1894.⁴
- VARGYAS 1886. VARGYAS Endre: *Magyarok története kapcsolatban a világtörténelem nevezetesebb eseményeivel korszaki képekben. Népiskolák számára.* Hennicke Rezső, Győr, 1886.⁴
- VÉGHELYI 2003. VÉGHELYI Balázs: Deák Ferenc és Császár Ferenc. *Irodalomismeret*, 2003/4. 60–61.
- VELKEY 2004. VELKEY Ferenc: Széchenyi István és az 1846-os „Deák-lakoma”. Kommentárok egy naplóbejegyzéshez. In: *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon A 2003. november 4–5-én a szegedi városházán tartott konferencia előadásai.* Szerk. BALOGH Elemér – SARNYAI Csaba Máté. Pólya Elemér Alapítvány, Szeged, 2004. 19–82.
- VISONTAY 1871. VISONTAY János: *Magyarország történelme. Elemi s néptanodák számára.* Heckenast, Pest, 1871.
- VOIGT 2003. VOIGT Vilmos: Deák Ferenc és az anekdoták világa. *2000*, 2003. október. 69–76.
- VÖRÖS 1976. VÖRÖS Károly: Az öreg Deák a budapesti francia főkonzulok jelentéseiben (1868–1876). In: *Tanulmányok Deák Ferencről.* Szerk. DEGRÉ Alajos et al. (Zalai gyűjtemény 5.) Zala Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, Zalaegerszeg, 1976. 351–368.
- WYATT 1871. WYATT, Captain W[alter] J[ames]: *Hungarian Celebrities.* Longmans, Green, and Co., London, 1871.

LÁSZLÓ L. LAJTAI

“HE HAD POWER IN HIS HANDS BUT KEPT NONE
OF IT FOR HIMSELF”

The cult of Ferenc Deák and the primary school history textbooks of the era
of the Dual Monarchy

(Abstract)

Ferenc Deák (1803–1876), alongside István Széchenyi and Lajos Kossuth, is the most recognizable and popular figure in 19th century Hungarian history. Above all else, his historical significance is associated with the concluding of the Austro-Hungarian Settlement of 1867 and the dualist state which was founded upon it. Moreover, Deák’s reputation had already transcended the borders of Hungary in his lifetime. As biographies written about him in the West attested, his contemporary foreign admirers considered his role as rising to world historical levels while also drawing parallels between his political achievements and personal attributes to the

unassailable character of the statesmen of ancient Rome and the founding founders of Modern Republicanism.

On the one hand, the study appraises to what extent the political cult of Ferenc Deák in Hungary was tied to the conclusion of the Austro-Hungarian Compromise and how his veneration evolved over the course of the Era of the Dual Monarchy, with his death and finally with the dissolution of the dualist system. On the other hand, the study examines the image of Deák that evolved in the history books used in Hungarian primary schools (*népiskolák*) over the course of the Era of the Dual Monarchy.

In contrast to popular belief, the veneration of Ferenc Deák in Hungary began with neither the Austro-Hungarian Compromise nor even the decade of passive resistance (in the 1850s) – generally personified by Deák’s moral and political stance – that followed in the wake of the quelling of the 1848 Hungarian Revolution. It instead dates much further back, to the turn of the 1830s–40s, when contemporary public opinion viewed him as the leader of the commoner opposition in the Diet. Deák’s popularity in the 1850s continued to grow, culminating with his two Addresses in reply delivered at the Hungarian Diet in 1861 that solidified him as the “wise man of the homeland” in the eyes of the masses. A little-known fact is that Deák’s nimbus was not fundamentally undermined by the Compromise, but it was in no way further strengthened by it, which was mainly due to the initial, or even persistent, moderate popularity of the new political system. As a sharp-minded politician, Deák was well aware of this as well, so – presumably with the intention of preserving national unity to the maximum extent possible – he tried to maintain at least symbolic distance from the evolving new political establishment (Deák neither attended the coronation of Franz Joseph nor accepted the role of prime minister), while always ensuring his support of its actual leaders and did not (despite his moral reservations and arguments) exclude himself from leading the domestic governing political party that bore his name. With the intention of boosting its own popularity, the new system, which struggled with a deficit of fundamental legitimacy in the eyes of the wider masses, willingly made an effort to lean on Deák’s unquestionable moral authority. Meanwhile Deák’s austere lifestyle and legendary aversion to every manner of official recognition specially made endeavors to develop a contemporary cult on his person difficult. Following his death, however, nothing could get in the way of the unfolding official cult-building maneuverers surrounding Deák, in which the spontaneous and mass showing of respect mixed with the self-validating mechanisms of state and imperial officialdom. Since Deák’s oeuvre was inextricably intertwined with the Austro-Hungarian Compromise in the eyes of posterity, the collapse of dualism also inevitably left an imprint on the former, because of which – in an extreme case such as the Rákosi regime – the assessment of Deák’s role, on par with the condemnation of dualism, was deformed to the point of being taboo.

The second part of the study considers the textual and visual aspects of the evolving cult of Deák in history textbooks of the Era of the Dual Monarchy. Because of the (organizational, maintenance and lingual) complexity of the public education system in Hungary at the time and the practice of overproducing textbooks, the focus of the study is limited to the textbooks used in only two types of schools: elementary

schools and civic schools (which were approximately eighty in number). Whereas the former type of school passed along the basic elements of historical knowledge to the widest class of people, the latter was the fastest developing type of school of the era, achieved significant results especially in female education and included the most richly illustrated volumes in textbook literature of the time. Although the figure of Ferenc Deák had occasionally appeared in history textbooks used in elementary schools during his lifetime, his inclusion became regular following his death and inevitable from the 1890s onwards. By the start of the 20th century, in conjunction with narrative representation, visual portrayals of Deák and – as time passed – reproductions of the material relics of his cult had also become indispensable accessories of history textbooks in Hungary. By then Deák’s historical role was characteristically presented within the framework of a topos-like and personified national evolutionary story. As part of the Széchenyi–Kossuth–Deák modern Hungarian national triptych, his oeuvre was placed on a common scale together with his two contemporaries.’ In this context, focus was put on Deák’s exerted efforts either to maintain historical continuity or in the interests of historical culmination. Fortunately for the cult of Deák, his figure also crossed paths with Sissi, the most popular member of the contemporary imperial-royal family, whose visit to Deák’s catafalque was immortalized by Mihály Zichy, one of the most outstanding painters of the era. It is no coincidence that Zichy’s painting, commissioned by the Hungarian government and completed in 1877, became a canonical illustration in textbooks of the era. Reproducing the two most sympathetic political characters contemporary characters, the intimacy and deeply emotional grandeur of the scene personify and therefore make tangible to ordinary people the abstract political nature of the Austro-Hungarian Compromise, which is difficult to visualize, through the poignant gesture of the young queen consort paying her respects to the dead Hungarian statesman.

LÁSZLÓ L. LAJTAI

„ER HATTE DIE MACHT IN DER HAND, DOCH BEHIELT
DAVON NICHTS FÜR SICH SELBST”

Der Kult um Ferenc Deák und die Geschichtslehrbücher der Volksschulen der Epoche
der Doppelmonarchie

(Resümee)

Ferenc Deák (1803–1876) ist neben István Széchenyi und Lajos Kossuth die bekannteste und populärste Gestalt der ungarischen Geschichte des 19. Jahrhunderts. Seine historische Bedeutung ergibt sich vor allem aus seiner wichtigen Rolle beim Abschluss des österreichisch-ungarischen Ausgleichs 1867 und bei der Fundierung der darauf beruhenden Doppelmonarchie. Noch dazu ging Deáks Ruf zu Lebzeiten über die ungarischen Landesgrenzen hinaus. Wie seine westlichen Biografien bezeugen, bewerteten seine zeitgenössischen Verehrer im Ausland seine Rolle als

welthistorisch bedeutend, während in seinen politischen Leistungen und persönlichen Eigenschaften häufig Parallelen, zu denen von Staatsmännern mit unfehlbarem Charakter im antiken Rom und denen der Gründungsväter des modernen Republikanismus gesehen wurden.

Der Aufsatz behandelt zum einen, inwieweit der Kult um Ferenc Deák in Ungarn mit dem Abschluss des Ausgleichs verbunden war, inwieweit dieser in der Periode des Dualismus modifiziert wurde und welche Veränderung darin Deáks Tod und schließlich die Abschaffung des dualistischen Systems brachten. Zum anderen wird darin analysiert, welches Deák-Bild sich in den ungarischen Geschichtslehrbüchern der Volksschulen abzeichnet, die in der Epoche der Doppelmonarchie erschienen waren.

Gegenüber der allgemeingültigen Meinung begann der Ferenc-Deák-Kult in Ungarn nicht mit dem Ausgleich und auch nicht mit dem Jahrzehnt (1850er-Jahre) der passiven Resistenz, die nach der Niederschlagung der Revolution generell mit seiner persönlichen moralisch-politischen Grundhaltung personifiziert wurde, sondern kann in seinem Keim schon viel früher, von der Wende der 1830–40er-Jahre nachgewiesen werden, als die damalige Öffentlichkeit ihn als Führungsgestalt der niederadeligen Opposition der Reformlandtage betrachtete. Deáks Popularität stieg dann in den 1850er-Jahren weiter an, auf ihren Zenit führten seine beiden Adressreden auf den Landtagen 1861, deren Folge es war, dass er nunmehr allgemein und endgültig als der „Weise des Vaterlandes“ verehrt wurde. Auf weniger bekannte Art focht der Ausgleich Deáks Nimbus in den Grundlagen zwar nicht an, verstärkte ihn aber keinesfalls weiter. Im Hintergrund stand grundlegend die anfängliche, ja sogar dauerhaft gemäßigte Popularität des neuen politischen Systems. Als scharfsinniger Politiker war Deák sich auch selbst darüber im Klaren, deshalb – ferner vermutlich mit der Absicht, die nationale Einheit so vollständig wie möglich zu bewahren – war er bemüht, zumindest einen symbolischen Abstand von der im Ausbau befindlichen neuen politischen Ordnung zu halten (er nahm weder an der Krönung Franz Josephs teil, noch stand er für das Amt des Ministerpräsidenten zur Verfügung). Er versicherte deren aktuelle Führer bis zum Schluss seiner Unterstützung (trotz seiner prinzipiellen Vorbehalte und Diskussionen) und verschloss sich nicht vor der Leitung der einheimischen Regierungspartei, die seinen Namen trug. Das neue System, das in den Augen der breiten Massen um grundlegende Legitimitätsdefizite rang, war mit großer Vorliebe bestrebt, sich auf Deáks unanfechtbares moralisches Ansehen zu stützen, um jedenfalls seine eigene Popularität zu erhöhen. Dabei machten Deáks puritanische Lebensführung und sein legendäres Sträuben gegen jede Art offizieller Anerkennung die auf seine Person konzentrierten Bestrebungen seiner Zeit zum Kultaufbau besonders schwierig.

Nach seinem Tod konnte aber den Manövern des offiziellen Aufbaus eines Kults, der sich um Deáks Person entfaltete, schon nichts mehr im Wege stehen; die massenhafte spontane Achtung vor seiner Person vermischte sich mit den sich selbst bestätigenden Mechanismen der Amtsmäßigkeit von Staat und Reich. Da Deáks Lebenswerk in den Augen der Nachwelt untrennbar mit dem österreichisch-ungarischen Ausgleich verbunden war, drückte der Zusammenbruch des Dualismus auch dem unvermeidlich seinen Stempel auf. Folglich wurde im Extremfall – wie das

Rákosi-Regime einer war – die Bewertung von Deáks Rolle, die mit der Verurteilung des Dualismus auf dasselbe Blatt geriet, geradewegs zur Tabuisierung deformiert.

Der zweite Teil des Aufsatzes untersucht die textuellen und visuellen Aspekte des Deák-Kults, die sich aus den Geschichtslehrbüchern der Zeit der Doppelmonarchie aufbauten. Dabei wird die Analyse wegen der Komplexität des Bildungssystems jener Zeit in Ungarn (was die Organisation, die Erhalter und die Prinzipien anging) sowie wegen der Praxis der Überproduktion von Lehrbüchern nur auf zwei Schultypen beschränkt: auf die (im Großen und Ganzen 80) Lehrbücher der Elementarschulen und der Bürgerschulen. Während der erstgenannte Schultyp den breitesten Volksschichten die Grundelemente historischen Wissens vermittelte, war Letzterer der Schultyp, der sich in dem Zeitalter am schnellsten entwickelte und besonders bei der Bildung von Mädchen bedeutende Ergebnisse erzielte und die am reichlichsten illustrierte Stücke der zeitgenössischen Lehrbuch-Literatur sein Eigen nennen konnte.

Obwohl Ferenc Deáks Gestalt von Fall zu Fall noch zu Lebzeiten in den Geschichtslehrbüchern der Elementarschulen auftauchte, war dies nach seinem Tod allgemein verbreitet und wurde von den 1890er-Jahren an unausbleiblich. Neben der Darstellung des Narrativs wurden die visuellen Deák-Portraits, mehr noch mit der Zeit auch die Reproduktionen von gegenständlichen Andenken des Deák-Kults zu unbedingten Bestandteilen der Geschichtslehrbücher in Ungarn. In dieser Epoche wurde Deáks historische Rolle charakteristischerweise schon im Rahmen einer toposartigen und personifizierten nationalen Entwicklungsgeschichte in die Szene gesetzt, wodurch sein Schaffen als Teil des modernen ungarischen nationalen Széchenyi–Kossuth–Deák-Triptychons auf eine gemeinsame Waagschale mit der Leistung seiner beiden Zeitgenossen kam. In diesem Zusammenhang gelangten die Anstrengungen Deáks mal zur Wahrung der historischen Kontinuität, mal zu deren Krönung in den Brennpunkt.

Zum Glück für den Deák-Kult war Deáks Gestalt auch mit der Person Sissis, des populärsten Mitglieds der Herrscherfamilie jener Ära, verbunden, deren Besuch an der Bahre Deáks von Mihály Zichy, einem der hervorragendsten Maler der Zeit, verewigt wurde. Es war kein Zufall, dass dieses Gemälde, das im Auftrag der ungarischen Regierung 1877 entstand, als die stärkste kanonische Lehrbuchillustration der Epoche galt. Auf dem Bild sind nämlich nicht nur die beiden sympathischsten politischen Akteure der Zeit zu sehen. Die Intimität und Erhabenheit der Szene konnten zugleich den abstrakten und daher visuell schwer darstellbaren politischen Akt des Ausgleichs in der erschütternden Geste der jungen Königin an der Bahre des toten Staatsmannes auf die Ebene tiefer menschlicher Emotionen bringen und dadurch für jeden erlebbar machen.